DANA PICKOVÁ

Velké ruské dějiny

Od Rusi k moskevskému carství

I

Legendární zakladatel původní ruské panovnické dynastie Rurik na památníku
k tisíciletému jubileu založení ruského státu, Novgorod.

DANA PICKOVÁ

VELKÉ RUSKÉ DĚJINY

Od Rusi k moskevskému carství

I

NAKLADATELSTVÍ EPOCHA

Tato publikace byla vydána s finanční podporou programu Progres poskytnutého Univerzitou Karlovou, č. Q09, s názvem Historie – Klíč k pochopení globalizovaného světa, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Recenzovali
prof. PhDr. František Stellner, Ph.D.
prof. Myroslav Vološčuk, Ph.D.

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2021
© Dana Picková, 2023
Drawings © Martin Ďásek, 2023
Cover art © Lukáš Tuma, 2023
Czech edition © Nakladatelství Epocha, Praha 2023

ISBN 978-80-278-0060-5 (print)

ISBN 978-80-278-1150-2 (ePub)
ISBN 978-80-278-1151-9 (mobi)
ISBN 978-80-278-1152-6 (pdf)

Mému vnuku Emilovi a jeho rodičům Evě a Ondřejovi Pickovým.

Obsah

Prolog **9**

I. Ruská země **17**

Několik slov k historické terminologii 19
Kdo začal v Kyjevě panovat jako první 25
Budování starého ruského státu 76
Pokřtění Rusi: Vladimír I. 110
Na vrcholu moci: Jaroslav I. 137
Počátky politickérozdrobenosti a nový mocenský vzestup za Vladimíra II. Monomacha 178
Rozpad starého ruského státu a formování nových politických center 213

II. Rurikovské země mezi Litvou a hordou **259**

Několik slov k údělu 261
Pod tatarskou nadvládou 263
Počátky Moskvy a boj o prvenství s Tverem 332
Vzestup Moskvy 378

III. Na prahu novověku: moskevský stát **457**

Zápas o veliké knížectví moskevské 418
Ivan III.: od vítězství k vítězství 459
Svár v domě Rurikovců 514
Církev bojující 553
Vasilij III. 579
Ivan IV. Hrozný: čas reforem 607
Ivan IV. Hrozný: čas hrůzovlády 659
Soumrak dynastie Rurikovců 697

Epilog **723**

Slovník vybraných pojmů **726**

Stručná chronologie významných historických mezníků **730**

Seznam použitých pramenů a literatury **736**
Summary **759**
Резюме **761**
Jmenný rejstřík **763**
O autorce **788**

SEZNAM ZOBRAZENÝCH MAP A RODOKMENŮ

Mapy

Varjagové ve východní Evropě 41
Formování ruského státu 77
Chazarská říše 94
Polovecké stepi 194
Ruské země ve 12. století 214
Tažení Mongolů do východní Evropy 269
Ruské království v roce 1263 309
Rurikovské země mezi Litvou a hordou 379
Rozpad Zlaté hordy 454
Formování moskevského státu 461
Moskevské carství v roce 1598 704

Rodokmeny

Nejstarší ruská knížata z rodu Rurikovců 70–71
Jaroslaviči 180–181
Černigovští Olegoviči 196
Monomašiči 206–207
Haličtí Rurikovci 234
Volynští Izjaslaviči 240
Smolenští Rostislaviči 264
Knížata vladimirská, tverská a moskevská 334–335
Veliká vladimirská a moskevská knížata 380–381
Moskevští vládci 522–523

Prolog

Psal se rok 862. Kníže Rastislav, vládce nejvýznamnějšího státního útvaru západních Slovanů, nazývaného v pramenech Moravia, připravoval vyslání poselstva k byzantskému císaři Michaélovi III., v němž ho žádal, aby mu poslal biskupa a učitele. Přál si nejen to, aby se jeho lidu dostalo hlubšího poučení ve víře, ale také zřízení samostatné církevní organizace, což by odvrátilo nebezpečí, že Morava bude církevně podřízena franskému episkopátu. Rozlehlá a mocná franská říše se sice roku 843 rozpadla na menší celky, v nichž vládli vnuci císaře Karla Velikého, východofranský král Ludvík Němec měl však dost sil na to, aby se snažil vazalsky si podřídit slovanské země za východními hranicemi svého státu, a to vojenskou expanzí i misijní činností. Tomu se Rastislav snažil zabránit jak vojensky, tak žádostí o zřízení biskupství. Když nebyl vyslyšen v papežském Římě, obrátil svoji pozornost do Konstantinopole, neboť zdejší patriarcha, nacházející se pod ochranou samotného císaře, mohl jeho žádosti vyhovět.

Byzantská říše stála na počátku svého vrcholného mocenského rozmachu, který trval až do dvacátých let 11. století. Po nekonečných letech sporů o uctívání obrazů, které rozštěpily její společnost do dvou nesmiřitelných táborů, se roku 843 navrátila oficiálně k ikonodulii. Jistá vnitřní stabilita a ekonomická prosperita jí poté umožnily zahájit mohutnou ofenzivu a rozšířit ovládané teritorium téměř v hranicích původního římského impéria. To se však neobešlo bez častých konfliktů s mocnou říší Bulharů, jež se v 9. a na počátku 10. století dynamicky rozvíjela na kdysi římském území Balkánu, a živých kontaktů s ostatními jihoslovanskými státy. Také tady, především v Bulharsku, se řešila otázka, odkud přijmout křesťanství, popřípadě kdo tu má zřídit samostatnou církevní organizaci.

Poměry v rovinách východní části kontinentu, která byla osídlena slovanskými, ale také baltskými a ugrofinskými kmeny, byly rozdílné. O jejich politické integraci víme jen málo a zdejší obyvatelstvo mělo sotva ponětí o křesťanské víře. Podle jednoho z nejstarších ruských letopisů se roku 862 dostavil na pozvání místních velmožů do Novgorodu varjažský náčelník Rurik, aby se zde ujal vlády. Téměř současně začali vládnout slovanským Poljanům v okolí Kyjeva jeho bývalí družiníci Askold a Dir. O dvě desetiletí později zabil tyto muže Rurikův nástupce Oleg a spojil Kyjev a Novgorod pod svojí vládou. Tak byl podle

letopisné tradice založen nejstarší státní útvar východních Slovanů, který si historici zvykli nazývat Kyjevskou Rusí.

Můžeme věřit poměrně strohému líčení, jež o těchto událostech napsal mnich, který se snad jmenoval Nestor, v jednom z kyjevských klášterů o několik staletí později? Jak tomu bylo ve skutečnosti se založením původního ruského státu? Otázek se naskýtá jistě mnohem více, zvláště v době, kdy aktuální politické dění budí neustále zájem blíže poznat nejen moderní, ale také středověké dějiny východní Evropy, neboť kořeny mnohých jevů sahají až do tohoto dávného období.

Publikace, kterou právě držíte ve svých rukou, nabízí obsáhlé poučení o starších ruských dějinách, jež v současné české historiografii s výjimkou dějin Kyjevské Rusi z pera Michala Téry[1] stále chybí, neboť obě syntézy dějin Ruska[2] i *Dějiny Ukrajiny*,[3] popřípadě *Dějiny Běloruska*,[4] které vyšly v Nakladatelství Lidové noviny v edici Dějiny států, se nemohly středověkému a raně novověkému období věnovat v širším rozsahu.

Perestrojka a rozpad Sovětského svazu, doprovázené otevřením archivů, přispěly k nebývalému růstu zájmu o moderní dějiny, přesto ruští a ukrajinští medievalisté napsali od té doby desítky studií a monografií věnovaných rovněž starším dějinám. Také do nich pronikl duch nové doby. Konečně mohli svobodně vyslovit vlastní názor, nezatížený stereotypy oficiální ideologie. Bylo možné navázat kontakty se západními historiky, dosud na východě obviňovanými z překrucování historických faktů a falšování dějin, inspirovat se jejich metodami a vzájemně konfrontovat vědecké závěry a hypotézy.[5] To přineslo mnoho zajímavých výsledků.

Tito autoři nabídli na jedné straně nové pohledy na tradiční problematiku, na druhé straně hledali a nacházeli nová, neotřelá témata bádání a nové přístupy k nim. Předmětem diskursu se znovu staly některé po generace diskutované kontroverzní otázky – klasickým příkladem je normanský původ zakladatelů

1 TÉRA, Michal, *Kyjevská Rus. Dějiny – kultura – společnost*, Červený Kostelec 2019.

2 ŠVANKMAJER, Milan – VEBER, Václav – SLÁDEK, Zdeněk – MOULIS, Václav, *Dějiny Ruska*, Praha 1995; VYDRA, Zbyněk – ŘOUTIL, Michal – KOMENDOVÁ, Jitka – HLOUŠKOVÁ, Kateřina – TÉRA, Michal, *Dějiny Ruska*, Praha 2017.

3 RYCHLÍK, Jan – ZILYNSKYJ, Bohdan – MAGOCSI, Paul Robert, *Dějiny Ukrajiny*, Praha 2015.

4 MARKOVÁ, Alena – SAHANOVIČ, Hienadź – ŠYBIEKA, Zachar Vasilevič – HAVLÍN, Adam – PLAVEC, Michal, *Dějiny Běloruska*, Praha 2021.

5 PERRIE, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia*, I *From Early Rus´ to 1689*, Cambridge 2006, s. 12–17.

ruského státu a přináležitost pojmu Rus. Po dlouhých letech bylo znovu možné přihlásit se k normanské teorii, což udělali například významní badatelé Jelena Aleksandrovna Melnikova a Vladimir Jakovlev Petruchin, který formuloval při komplexním využití všech informačních zdrojů nové pojetí raných ruských dějin s důrazem na politickou geografii a etnické nebo kulturní dějiny.[6] Jejich výsledky bádání jsou založeny na velmi pečlivé práci s prameny – na tomto poli bylo ostatně možné navázat na úsilí mnoha historiků sovětského období, kteří se svědomitě věnovali heuristice, byť jejich studium bylo zatíženo ideologickými dogmaty. Další diskuse se rozpoutala kolem problému rozsahu a charakteru mongolského vlivu na společnost východní Evropy a její politické instituce, především ty, které se vyvinuly v moskevském státě. Na jejím počátku stála monografie amerického historika Donalda G. Ostrowského, jenž se pokusil vymezit sféry působení a jeho účinku nejen v případě vlivů, přicházely z tatarské Zlaté hordy, ale také z byzantské říše.[7] Marshall Poe podnítil další výměnu názorů na mechanismy vlády moskevských panovníků.[8] Politický systém moskevského státu 16. až 17. století byl komparován se západoevropskými nebo asijskými poměry s cílem nalézt shodné rysy, nebo rozhodnout, zda se moskevský stát vyvíjel specifickou ruskou cestou.

Postoje, jaké ruská odborná veřejnost i celá společnost zaujaly k osobě Alexandra Něvského, jsou živým svědectvím jiného trendu. Na jedné straně svědčí o snaze jedněch vypořádat se s letitými stereotypy historických výkladů,[9] ale zároveň dokládají úsilí druhých nic na zažitých klišé neměnit. To platí od okázalých oslav výročí Alexandrových vítězných bitev, pořádaných počátkem devadesátých let minulého století, přes mnoho nových publikací, televizní soutěž *O největšího Rusa* z roku 2008 až po prestižní konferenci pořádanou Ruskou akademií věd k Alexandrovu jubileu v roce 2021. Je proto nepochybně přínosné, že se na ruském knižním trhu a v knihovnách objevily překlady zajímavých

6 PETRUCHIN, Vladimir Jakovlevič, *Rus v IX–X vekach. Ot prizvanija varjagov do vybora very*, Moskva 2013.

7 OSTROWSKI, Donald, *Muscovy and the Mongols. Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*, Cambridge 1998.

8 POE, Marshall, *„A People Born to Slavery." Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748*, Ithaca 2000.

9 SOKOLSKIJ, Michail Maksimovič, *Něvernaja pamjať. Geroi i antigeroi Rossii*, Moskva 1990, s. 193; DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič, *Russkije zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.)*, Moskva 2001, s. 181–228; DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič, Aleksandr Něvskij: Paradoksy istoričeskoj pamjati, in: REPINA, Lorina Petrovna – PALAMARČUK, Anastasija Andrejevna (eds.), *Cep vremen: Problemy istoričeskogo soznanija*, Moskva 2005, s. 119–132.

prací zahraničních historiků – ve vztahu k Alexandru Něvskému připomeňme především monografie britského historika Johna Illingwortha Fennella[10] nebo německého badatele Fritjofa Benjamina Schenka,[11] které přinášejí zcela odlišný pohled na osobnost v Rusku velmi populárního knížete.

V této době byly znovu vydány některé klasické práce ruských historiků předrevolučního období a reprinty významných pramenných edic. Ostatně vydávání pramenů ke středověkým a raně novověkým dějinám začalo již v 19. století v carském Rusku a bylo na vysoké úrovni – šlo například o rozsáhlé edice *Polnoje sobranije russkich letopisej* nebo *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij* s *děržavami inostrannymi*. Zároveň mohly být konečně publikovány texty, jež se dosud z ideologických důvodů do rukou veřejnosti dostat nesměly – typickým příkladem je monografie Aleksandra Aleksandroviče Zimina o moskevské občanské válce v 15. století.[12]

Také čeští rusisté vykonali na tomto poli za poslední tři desetiletí významný kus práce. Odkazy na jejich stati a monografie najdete v bibliografických poznámkách a v seznamu použité literatury a pramenů.

Text, který budete číst, poskytuje informace o významných událostech, jevech a trendech v historii státních útvarů, jež postupně vznikaly ve východní Evropě, ale většina z nich se již stala dávnou minulostí. Primárně – nikoliv však výhradně – jde o syntézu politických dějin, koncipovaných v chronologickém sledu. Kromě tohoto základního syžetu se zabývá otázkami státoprávního vývoje a zákonodárství, církevním životem, nastiňuje rozvrstvení společnosti nebo ekonomickou problematiku a zahrnuje obsáhlejší exkurzy do oblasti dějin písemnictví a hmotné kultury.

Název publikace *Od Rusi k moskevskému carství* jsem zvolila zcela programově, neboť nejlépe vyjadřuje záměr vycházet z dobových představ o prostoru a politických nebo etnických identitách a nepřenášet současné koncepce do minulosti. Dějiny, o nichž se v ní jedná, se udály na území, jemuž ve středověku a v raném novověku vládli příslušníci dynastie Rurikovců – jihozápadní rurikovské země byly v době, kdy se staly součástí litevského nebo polského státu, ponechány stranou. Dané území je tradičně označováno jako Rus nebo Rusko,

10 FENNĚL, Džon, *Krizis sredněvekovoj Rusi 1200–1304*, Moskva 1989.

11 ŠENK, Fritjof Benjamin, *Aleksandr Něvskij* v *ruskoj kulturnoj pamjati: svjatoj, pravitěl, nacionalnyj geroj (1263–2000)*, Moskva 2007.

12 ZIMIN, Aleksandr Aleksandrovič, *Viťaz na raspuťje. Feodalnaja vojna v Rossii XV v.*, Moskva 1991.

což ovšem není historicky opodstatněné pro celé sledované období, neboť takové pojmenování nelze zdůvodnit na základě písemných pramenů.

Ve své práci vycházím z nejnovější, ale i starší historiografie a z původních pramenů. Snažím se o jejich výklad, ale rozhodně si nečiním nárok na to přinést jediný nebo jedině správný pohled. Vždyť historické prameny k dějinám středověku bývají mnohdy skoupé nebo z mnoha důvodů problematické, což otevírá pole pro další diskusi a možné varianty výkladu, které jsou jen vítány. Přihlédnuto bylo samozřejmě také k výsledkům mé dosavadní badatelské činnosti – středověkými dějinami východní Evropy se zabývám více než čtyři desítky let – a k textům, jež na jejím základě vznikly. Cizojazyčné prameny cituji v českém, ve většině případů vlastním překladu s odkazem na edici původního textu a vydaný český překlad, pokud existuje. Bibliografické údaje ruskojazyčných prací jsou uváděny v latince.

Text publikace byl rozdělen do tří hlavních bloků. V prvním z nich, nazvaném zcela jednoduše *Ruská země*, jsou vyloženy dějiny původního ruského státu od počátků jeho geneze na přelomu 9. a 10. století do 12. století, kdy se v důsledku decentralizace politické moci začal vytrácet z dějin. Druhý oddíl – *Rurikovské země mezi Litvou a hordou* – sleduje, jak se na území původní Rusi zformovala ve 13. až 14. století celá řada nových státních útvarů, jež se sjednocovaly a vzápětí znovu dělily, a to v situaci, kdy na ně z jedné strany doléhala mongolská nadvláda a na druhé straně se staly objektem dynamické expanze mladého litevského státu, jež vyvrcholila počátkem 15. století. Ve třetí části nazvané *Na prahu novověku: moskevský stát* se pozornost přesouvá na sever východní Evropy, kde byl na přelomu 15. až 16. století dovršen proces politické integrace rurikovských zemí a zároveň došlo k emancipaci z područí tatarských chanátů. V daném prostoru se konstituoval rozlehlý moskevský stát, který začal být prezentován jako „nová ruská země" a v tomto rámci postuloval během 16. století svoje územní nároky.

Kniha *Od Rusi k moskevskému carství* je určena všem zájemcům o historii, kteří hledají ucelený erudovaný výklad starších ruských dějin. Mým úmyslem bylo napsat čtivý a obsahově zajímavý text, který by tento cíl naplnil a poznatky o zemích východní Evropy, jejichž současnost stále poutá naši pozornost, rozšířil také o informace z dávné minulosti.

Moje poděkování patří všem, kteří přispěli svým dílem ke vzniku této práce. Na samém počátku doc. Aleně Závadové, protože mě kdysi přivedla ke studiu ruských dějin, a majiteli Nakladatelství Veduta Bohumíru Němcovi, který ve mně

posílil myšlenku ruské středověké dějiny literárně ztvárnit. Jsem velmi vděčná dr. Václavu Kotrmanovi, který mi laskavě nabídl možnost publikovat vzniklý text v Nakladatelství Epocha, a tak dovést moje dlouhé pracovní úsilí ke zdárnému konci. Srdečně děkuji oběma lektorům prof. Myroslavu Vološčukovi (Prikarpatskij nacionalnyj universitět, Ivano-Frankivsk) a mému kolegovi prof. Františku Stellnerovi (Univerzita Karlova, Praha) za cenné rady, jež posunuly moje bádání významně kupředu. V neposlední řadě bych ráda poděkovala také mému muži Jaroslavovi za ta léta, kdy trpělivě snášel, že jsem před jeho společností dávala přednost Alexandru Něvskému, Ivanu Hroznému a mnoha dalším.

I

Ruská země

Několik slov k historické terminologii

Chceme-li vyprávět ruské středověké dějiny, musíme na začátku udělat jednu velmi důležitou věc, a to vysvětlit, jak byly pojmy „Rus“ a „ruský“ chápány ve středověku samém, neboť jejich význam se v různých dobách a v různých částech východní Evropy měnil. Nejde pouze o často diskutovaný problém, zda má jméno Rus skandinávský či slovanský, nebo dokonce indoíránský původ, ale o mnohem širší komplex otázek, o nichž se diskutuje již delší dobu. Její účastníci se snaží přehodnotit některé stereotypy, které zformovala a tradovala historiografie 19. a 20. století a nastínit možná řešení.[13]

Již první velký ruský historiograf Nikolaj Michajlovič Karamzin a po něm mnozí další badatelé považovali identitu raněstředověké Rusi za shodnou s novodobým Ruskem 19. století a stejně tak ztotožňovali jejich obyvatele Rusy a *Rossijany*, o čemž ostatně svědčí asimilace těchto pojmů nejen v českém, ale také v anglickém jazyce. Tyto představy, jejichž kořeny sahají až do doby formování moskevského státu na přelomu 15. a 16. století, konvenovaly sovětské historiografii. Následkem toho se stalo, že dodnes běžně používaná vědecká terminologie nenachází vždy opodstatnění v dobových historických pramenech.[14]

Podle současného ruského historika a archeologa Aleksandra Jevgenjeviče Musina byla Rus na samém počátku chápána jako etnosociální skupina, která vznikla v důsledku dlouhodobého soužití a vzájemné adaptace Skandinávců

---

13 NASONOV, Arsenij Nikolajevič, *„Russkaja zemlja“ i obrazovanije těrritorii drevněrusskogo gosudarstva*, Moskva 1951, s. 28–46; RYBAKOV, Boris Aleksandrovič, *Kijevskaja Rus i russkije knjažestva XII–XIII vv.*, Moskva 1982, s. 60–66; KUČKIN, Vladimir Andrejevič, „Russkaja zemlja“ po letopisnym dannym XI–pervoj treti XIII v., in: *Drevnějšije gosudarstva Vostočnoj Jevropy. Matěrialy i issledovanija 1992–1993 gg.*, Moskva 1995, s. 74–100; VEDJUŠKINA, Irina Vitaljevna, „Rus“ i „Russkaja zemlja“ v Povesti vremennych let i letopisnych staťjach vtoroj treti XII – pervoj treti XIII v., in: *Drevnějšije gosudarstva Vostočnoj Jevropy. Matěrialy i issledovanija 1992–1993 gg.,* Moskva 1995, s. 101–116; GORSKIJ, Anton Anatoljevič, Političeskoje razvitije Sredněvekovoj Rusi. Problemy těrminologii, in: GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Beščislenyja rati i velikija trudy*, SPb. 2018, s. 6–12. V roce 2017 byl problémům terminologie středověké Rusi věnován program konference Colloquia Russica. NAGIRNYJ, Vitalij – VOLOŠČUK, Miroslav (eds.), *Seredňovična Rus: problemi terminologii* (Colloquia Rossica, Series II, Vol. 4), Ivano-Frankivsk – Krakiv 2018.

14 MUSIN, Aleksandr Jevgenjevič, „Pogibel zemli russkoj“. Sredněvekovyj slovar i jego pročtenija: k evolucii etnologičeskich predstavljenij v Vostočnoj Jevrope XII–XVI vv., in: NAGIRNYJ, V. – VOLOŠČUK, M. (eds.), Seredňovična Ru…., s. 106.

Památník k tisíciletému jubileu založení ruského státu, vybudovaný roku 1862 v Novgorodu.

a slovansko-finského obyvatelstva východní Evropy. Toto pojmenování se postupně rozšířilo na elitu rodícího se státního útvaru a dále na obyvatelstvo středního Podněpří, jež bylo v 10. až 13. století chápáno jako „ruská země".[15] Běloruský medievalista Aleksej Viktorovič Martynjuk pojímá „Rus/ruskou zemi" ještě v širších dimenzích a předpokládá, že tento pojem zahrnoval od konce 10. století území všech východních Slovanů, kteří existovali v rámci rychle se rozrůstajícího státu, jemuž vládli Rurikovci.[16] Tento stát začal být v historiografii 19. století označován jako Kyjevská Rus nebo kyjevská říše. Jde však pouze o vědeckou terminologii, jež se hojně rozšířila ve 20. století, nicméně toto pojmenování nemá v historických pramenech opodstatnění.[17] Kyjev byl sice centrem říše a panovnickou rezidencí, ale zdejší vládce se netituloval jako kyjevský kníže a stát, jemuž vládl, nebyl v dobovém písemnictví označován jako Kyjevská Rus, ale zcela jednoduše Rus nebo ruská země.

Ve 12. století se původní raně ruský stát začal rozpadat a byl vystřídán polycentrickým státním uspořádáním. To vedlo k postupnému zužování pojmu „ruská země" na jakési „staroruské Île-de-France", míní A. V. Martynjuk, „primární jádro státu, které si v období politické dezintegrace zachovalo původní pojmenování".[18] V průběhu tohoto procesu se zformovala nová politická centra, z nichž se dvě, haličsko-volyňská země a vladimirsko-suzdalská země, snažila od přelomu 12. a 13. století převzít v duchu *translatio imperii*[19] původní

15 MUSIN, A. J., „Pogibel zemli russkoj"…, s. 93, 110–112.

16 MARTYNJUK, Aleksej Viktorovič, Někotoryje nabljuděnija po povodu uslovij i mechanizma pojavljenija fenomena „Russkaja zemlja v uzkom smysle slova", in: NAGIRNYJ, V. – VOLOŠČUK, M. (eds.), Seredňovična Rus…, s. 155. Pojmy Rus a ruská země jako označení státu se nacházejí již v první rusko-byzantské smlouvě z roku 911, zaznamenané v *Povesti vremennych let*.

17 GORSKIJ, A. A., Političeskoje razvitije Sredněvekovoj Rusi…, s. 10. Obdobně se používá například pojmenování byzantská nebo východořímská říše, přestože její obyvatelé tento státní útvar chápali vždy pouze jako říši římskou.

18 MARTYNJUK, A. V., Někotoryje nabljuděnija…, s. 155.

19 Idea *translatio imperii* (přenesení nejvyšší státní moci) je jednou z vůdčích myšlenek středověké filozofie dějin. Zakládá se na představě lineární posloupnosti historie, spojené s přenášením nejvyšší vládní moci (*imperia*) a mocenského centra. Výstižně tuto myšlenku vyjádřil již významný byzantský historik 6. století Prokopios z Kaisareie, který přenesením císařské moci z Říma do Konstantinopole zdůvodnil, proč je Justinián I. jediným právoplatným římským císařem, a tak byl konstantinopolský panovník po staletí chápán v byzantské státoprávní teorii až do roku 1453. Na Západě vyjádřil teorii *translatio imperii* „z Říma na Řeky [Byzantince, pozn. autora], z Řeků na Franky, z Franků na Langobardy, z Langobardů na Germány," to znamená na Svatou říši římskou, ve 13. století Oto z Freisingu, zatímco francouzský básník Chrétien de Troyes ji přenesl již dříve na Francii a Richard z Bury v první polovině 14. století do Anglie. *Translatio imperii* bylo v jejich pojetí často doprovázeno také přenesením vzdělanosti a kultury (*translatio studii*). Tato naivní koncepce zjednodušovala a zároveň deformovala podle významného francouzského historika Jacquese Le Goffa výklad dějin, neboť středověká literární díla se mnohdy stávala nástrojem dobové politické propagandy a jejich autoři výběr

identitu raně ruského státu a v rámci zápasu o kyjevské dědictví se ztotožnily s „ruskou zemí".[20]

Tento proces sice probíhal intenzivněji v jihozápadní části východní Evropy, byl tu však mnohem méně komplexní a odezvu našel převážně v titulatuře místních vládců a v letopisné produkci. Podle amerického historika ukrajinského původu Serhije Plochije stála na počátku zcela jednoduchá letopiscova úvaha. Haličská a volyňská knížata ovládla část území „tradiční Rusi", to znamená původního ruského státu, respektive se stala také velikými knížaty kyjevskými. Proto letopisci označili knížete Romana Mstislaviče jako *samoděržce vseja Rusi* a poté přenesli pojem „ruská země" také na jeho državy v Haliči a ve Volyni, i když se původně na toto území nevztahoval.[21] Po královské korunovaci Romanova syna Daniila v roce 1253 se haličská a volyňská země transformovaly podle římského práva v ruské království (v latinských pramenech *Regnum Russiae*). Jeho institualizace však nebyla v důsledku zániku dynastie Romanovičů v roce 1323, respektive 1340,[22] a následného ovládnutí Haliče a Volyně Litevci a Poláky politicky dovršena. Přenesení pojmu „ruská země" na tento prostor tak zůstalo výhradně literární záležitostí a nemohlo nabýt rozhodujícího vlivu na smýšlení místního obyvatelstva.[23] Koncepce ruského království se po vymření dynastie Romanovičů ještě nějakou dobu udržela, neboť nový vládce Haliče, polský král Kazimír III., se začal titulovat zprvu jako pán a dědic Rusi (*Russieque dominus et heres*) a později přímo jako ruský král.[24]

V moskevském knížectví k posunu v hodnotové orientaci a chápání identity místního obyvatelstva časem došlo, jednalo se však o velmi složitý a dlouhodobý proces, který probíhal od 12. století, ale k jehož dovršení došlo až počátkem 18. století. Také na severovýchodě východní Evropy se pojem „ruská země"

materiálů, faktů a jejich interpretaci podřizovali své preferované teorii. LE GOFF, Jacques, *Kultura středověké Evropy*, Praha 1991, s. 179–180.

20 PLOKHY, Serhii, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus,* Cambridge 2006, s. 49.

21 PLOKHY, S., The Origins…, s. 56–62. A. J. Musin soudí, že pojem *vsja Rus*, používaný v církevní i politické praxi východní Evropy, vznikl již na samém počátku ruského státu a původně označoval všechny ruské skupiny, které zde působily. To znamená, že byl používán ve smyslu „všichni Rusové". MUSIN, A. J., „Pogibel zemli russkoj"…, s. 109.

22 Po smrti posledních mužských příslušníků dynastie Romanovičů – Andreje Jurjeviče a Lva Jurjeviče – v roce 1323 vládl ještě jejich synovec Jurij II. Boleslav, který pocházel z tohoto rodu po matce.

23 MUSIN, A. J., „Pogibel zemli russkoj"…, s. 93–94, 128.

24 VOLOŠČUK, Miroslav, Movoju džerel? Těrminologični aspekti istoriografičnogo děržavonajmenuvannja na prikladi Galickoj zemli X–XIV st., in:NAGIRNYJ, V. – VOLOŠČUK, M. (eds.), Seredňovična Rus…, s. 289–290.

objevil nejdříve v písemnictví, jehož tvůrci ruku v ruce s vládci z moskevské větve rurikovské dynastie zformovali představu o proměně moskevského knížectví na „novou ruskou zemi", Rusko, a jeho veškerého obyvatelstva na Rusy, která se stala součástí oficiální státní ideologie. To následně ovlivnilo sociální mentalitu a veřejné mínění – kolektivní paměť, jež se začaly utvářet od poloviny 15. století.[25]

Moskva tuto tradici nepřevzala přímo z Kyjeva, domnívá se S. Plochij, ale prostřednictvím Suzdalu, na jehož teritorium aplikovali letopisci pojmenování „ruská země" již ve 12. století.[26] Koncem první poloviny 14. století chápala moskevská knížata území, jemuž vládla, již jako ruskou zemi, nicméně zatím nevznášela nároky na Kyjev, jenž se jednak stal periferií, jednak přecházel pod litevskou nadvládu. To přišlo o století později. Kolem poloviny 15. století byla v moskevském knížectví zformována koncepce „nové ruské země" a veliká knížata vznesla nárok na výlučná dynastická práva na vládu ve všech kdysi rurikovských knížectvích východní Evropy. O málo později to vyjádřila také svou titulaturou, jež začala obsahovat slova *vseja Rusi*, jež se podle A. J. Musina stala motem dlouhodobé expanze, v historiografii všeobecně známé pod názvem *sobiranije russkich zemel*. Moskevské knížectví a později carství začala být prezentována jako pokračovatel a dědic původního raně středověkého ruského státu.[27] Tuto představu kontinuity podporovalo několik shodných fenoménů. Patřily mezi ně rurikovský původ moskevských panovníků, skutečnost, že se Moskva stala sídlem metropolity, později patriarchy vší Rusi nebo ortodoxní vyznání obyvatelstva, jež vtiskly zásadním způsobem svoji pečeť nejen církevním obřadům a duchovnímu diskurzu, ale také písemnictví a architektuře, které byly ve východní Evropě stejně jako jinde v pravoslavném prostředí silně konzervativní a tradicionalistické.

Nový politický program se významně opíral o historickou argumentaci. Moskevská elita začala mít intenzivnější zájem o historii, nicméně dosavadní bohatá letopisná produkce přesvědčivé a pádné důkazy pro nové ideje neposkytovala. To se stalo podnětem k přepisování letopisů a falzifikaci letopisné tradice, jež nabyla tímto způsobem na aktuálnosti a mohla být využita při řešení tehdejších politických a sociálních problémů.[28] Tak byly do letopisů nebo

[25] MUSIN, A. J., „Pogibel zemli russkoj"…, s. 127, 137.

[26] PLOKHY, S., The Origins…, s. 66–69, 74–75.

[27] MUSIN, A. J., „Pogibel zemli russkoj"…, s. 135, 144.

[28] O to těžší mají historici dnes práci s interpretací pramenů, které vznikly na základě těchto snah.

jiných spisů zaneseny v první řadě informace, které odůvodňovaly neexistující „historická“ práva Moskvy na ovládnutí dalších území a ospravedlňovaly program expanze, označované jako *sobiranije russkich zemel*, jež byla prezentována jako *reconquista*. Na základě pocitů politického a národnostního resentimentu bylo manipulováno také s kolektivním historickým vědomím, čímž docházelo k jeho mytizaci. To byly základy, na nichž se budoval a realizoval moskevský stát – „nová ruská země“. Pojem Rusko/ruský nabyl v 15. století významu politonyma a byl aplikován na nové etnické a sociální skupiny obyvatel, které se staly poddanými moskevského vládce. Novgorodští, Tveřané nebo Rjazaňci se stali novými Rusy stejně jako multietnické obyvatelstvo žijící na okraji východní Evropy. To vedlo k etnické, ale také ke konfesionální unifikaci obyvatel, již se měli asimilovat v jeden národ a přijmout novou identitu.[29]

S konečnou platností se koncepce Ruska a Rusů spojila s územím moskevského státu a jeho obyvateli až počátkem 18. století. Stalo se tak mimo jiné zásluhou maloruských (ukrajinských) vzdělanců a duchovních ve službách Petra I. Velikého, který roku 1721 přijal titul všeruského imperátora. Moskevský stát se stal oficiálně ruským (rusky *rossijskim*) impériem, to znamená Ruskem – *Rossijí*, a jeho obyvatelé navzdory rozmanitosti etnického původu Rusy. Současně začala do vědomí elity státu pronikat idea nacionalismu.[30]

[29] MUSIN, A. J., „Pogibel zemli russkoj“…, s. 135, 137–139, 144–145.

[30] PLOKHY, S., The Origins…, s. 283–289.

Kdo začal v Kyjevě panovat jako první

„Toto je vyprávění o dávných letech, odkud vzešla ruská země, kdo začal v Kyjevě panovat jako první a kde má ruská země svůj původ." Tato slova vložil do záhlaví nejstaršího dochovaného díla ruského letopisectví *Povesti vremennych let* jeho domnělý autor Nestor, mnich kláštera Pečerská lavra v Kyjevě. Od té doby bylo popsáno mnoho stránek na téma, kdo byli Rusové zmiňovaní v letopisu a jak to s počátky státnosti u východních Slovanů vlastně bylo. Jejich autoři si velmi často výrazně protiřečili, ostatně na mnoha zásadních hypotézách se neshodují historici ani dnes. Pokusme se navzdory tomu vyjít z nejnovějších poznatků historické vědy a dát co nejvěrohodnější odpověď na otázky, vznesené učeným řeholníkem před mnoha staletími.

Jaké prameny máme k dispozici? Kromě archeologického materiálu, který vypovídá o životním způsobu, úrovni hospodářství, kulturních tradicích, obchodních vazbách a částečně i sociálním rozvrstvení obyvatelstva, ale minimálně o politickém vývoji dané oblasti, vpravdě skromné. Východní Slované se seznámili s písemnou kulturou dosti pozdě, teprve koncem 10. století, kdy přijali křesťanství. Kdy vytvořili první písemné svědectví sami o sobě, zůstává sporné. Podle dochovaných písemných památek se tak stalo někdy v polovině 11. století. Nejdůležitější pramennou základnu pro studium počátků ruských dějin představuje nepochybně výše citovaná *Povesť vremennych let*, historická práce, která byla sestavena až počátkem 12. století a jejíž nejstarší rukopisy pocházejí z konce 14. a 15. století. Rozsáhlejší a věrohodnější informace obsahuje až pro dobu od poloviny 11. století, kdy se dá předpokládat, že její autor či autoři žili nebo se mohli setkat s pamětníky popisovaných událostí. Pro dřívější období, kdy vycházeli pouze z ústní a zčásti i letopisné místní tradice a byzantských kronik, jsou zprávy mnohem více fragmentární, což platí pro období 9. až 10. století, kdy se rodil a formoval starý ruský stát, vrchovatou měrou.

Interpretace *Povesti vremennych let* se potýká s mnoha problémy, a to nejen proto, že autor žil více než dvě století po popisovaných událostech. Úskalí výkladu textu *Povesti* tkví v samotném charakteru tohoto specifického pramene. Nestorův letopis není analistickou prací v tom smyslu, jak chápeme středověkou

analistiku latinského Západu. Není však ani kronikou, byť mu je toto označení často přisuzováno. Je zkrátka ruským letopisem, což je specifický žánr, se kterým se v českých zemích ani v západní Evropě běžně nesetkáváme.

Ruské letopisy představují složitý komplex písemných vyprávěcích pramenů, které jsou prakticky všechny *svody*, to znamená sbírkami či kompilacemi, jež byly sestaveny z již existujících textů a poté upraveny, doplněny a redakčně sjednoceny. To zjistil koncem 19. století významný ruský filolog Aleksej Aleksandrovič Šachmatov, který položil základy letopisného bádání.[31] Ani jeden z nám známých letopisů – *Povesť vremennych let* nevyjímaje – není originální prací jediného tvůrce, ale výsledkem činnosti mnoha pokolení autorů, redaktorů a těch, kdo letopisy sestavovali.

Většina dochovaných letopisných pramenů začíná shodným textem, jenž byl podle úvodních slov nazván *Povesť vremennych let.* Jedná se o jeden z nejstarších *svodů*, jehož text byl zachován díky letopisné tradici. Vypráví o prvotních ruských dějinách do počátku druhého desetiletí 12. století, to znamená o genezi a dalších osudech nejstaršího ruského státu. Samostatný rukopis, který by obsahoval text *Povesti* v původní podobě, neexistuje, respektive nebyl dosud objeven. Po rozpadu tohoto státního útvaru ve 12. století se formovala regionální centra politické moci, v nichž začaly být vedeny místní letopisy. Protože nově se utvářející ruská knížectví neměla dosud vlastní dějiny, byla předchozí historická etapa prezentována v jejich letopisech *Povesti vremennych let.* Později docházelo k jejímu krácení nebo naopak doplňování vsuvkami či spojování s jinými texty. Ve všech rukopisech navazuje na *Povesť* vyprávění, které je většinou dovedeno do konce 16. století.

Nejstarší rukopis *Povesti* pochází z roku 1377 a byl dochován jako součást *Lavrentijského letopisu*, nazvaného podle písaře nebo redaktora, mnicha Lavrentije.[32] Další exemplář *Povesti* vznikl koncem dvacátých let 15. století a byl součástí *Ipaťjevského letopisu*, jehož název byl odvozen podle místa vzniku, Ipaťjevského kláštera u Kostromy.[33]

Texty *Povesti* z *Lavrentijského* a *Ipaťjevského letopisu* vykazují řadu odlišností. Jejich analýza přivedla Šachmatova k závěru, že původně musely existovat tři

[31] ŠACHMATOV, Aleksej Aleksandrovič, *Razyskanija o drevnějšich russkich letopisnych svodach*, SPb 1908, nové vydání *Razyskanija o russkich letopisjach*, Moskva 2001.

[32] *Lavrenťjevskaja letopis*, (Polnoje sobranije russkich letopisej, Tom 1), ed. Jevfimij Fjodorovič Karskij, Moskva 2001.

[33] *Ipaťjevskaja letopis*, (Polnoje sobranije russkich letopisej, Tom 2), ed. Michail Nikolajevič Tichomirov, Moskva 1962.

částečně rozdílné redakce. Podle *Ipaťjevského letopisu* sestavil původní verzi *Povesti* jakýsi mnich Kyjevsko-pečerského kláštera. Jméno Nestor, které mu Šachmatov přisoudil, je uvedeno v Chlebnikovském rukopisu. Nestorovo autorství však zůstává sporné. Zpochybňuje ho především skutečnost, že v jeho dalších pracích, hagiografiích *Čtenije o Borise i Glebe* a *Žitije Feodosija Pečerskogo*, které pocházejí zaručeně z jeho pera, lze nalézt mnoho zásadně odlišných údajů. Přesto budeme pro zjednodušení používat na následujících stránkách pro autora původního textu *Povesti* jméno Nestor.

Nestorův text vznikl roku 1112, nejpozději 1113, koncem vlády kyjevského knížete Svjatopolka II. Izjaslaviče a byl doveden do roku 1112. Bezprostředně poté byl přepracován, a to pravděpodobně z podnětu knížete Vladimíra II. Monomacha, který usedl roku 1113 na kyjevský stolec. Autorem druhé redakce *Povesti*, již obsahuje *Lavrentijský letopis*, byl mnich Vydubického kláštera sv. Michala v Kyjevě Silvestr. Jeho text vznikl zřejmě roku 1116 a byl doveden pouze do roku 1110. Třetí redakce *Povesti*, zahrnutá do *Ipaťjevského letopisu*, byla sestavena patrně za vlády Vladimírova syna Mstislava, to znamená v letech 1125 až 1132. Její autor, který zůstává zcela v anonymitě, doplnil původní text o léta 1110 až 1118. Podle Šachmatovova názoru změnily následné redakce původní Nestorův text, který se v originální podobě nezachoval, natolik, že ho nelze za daných poznatků rekonstruovat. Přesto se o to později, v polovině minulého století, pokusil Dmitrij Sergejevič Lichačev.[34]

Šachmatovovy závěry o třech redakcích *Povesti* sdílelo a dosud sdílí mnoho historiků a filologů. Badatelé většinou souhlasí taktéž s jeho hypotézou o existenci letopisu, který při své práci Nestor používal a pro který Šachmatov navrhl označení *Načalnyj svod.* Podle jeho názoru vznikl pravděpodobně na samém konci 11. století, někdy v letech 1096 až 1099, a jeho text byl použit také pro sestavení *Novgorodského prvního letopisu mladší redakce*,[35] v jehož rámci se dochoval. Tento text se místy výrazně liší od ostatních verzí *Povesti.* Neobsahuje například

[34] *Povesť vremennych let*, ed. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Moskva – Leningrad 1950; nové upravené a doplněné vydání, *Povesť vremennych let*, eds. Dmitrij Sergejevič Lichačev, Varvara Pavlovna Adrianova-Peretc, Sankt-Petěrburg 1996. Do češtiny byla *Povesť vremennych let* přeložena již Karlem Jaromírem Erbenem, *Nestorův letopis ruský*, Praha 1867, a v posledních letech Michalem Térou, *Vyprávění o minulých letech aneb Nestorův letopis ruský*, Červený Kostelec 2014. Základ Térova překladu tvoří text *Povesti* obsažený v *Ipaťjevském letopisu*. Překlad citovaných úryvků z *Povesti vremennych let* pro tuto práci vychází z rekonstrukce původního Nestorova textu, publikované roku 1996, s přihlédnutím k Erbenově překladu. Současně jsou uváděny odkazy na Térovu edici.

[35] *Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšeho izvodov*, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1950.

Letopisec Nestor, autorem plastiky je litevský sochař Mark Antokolsky, 19. století.
Dnes je socha vystavena mezi exponáty Státního ruského muzea v Petrohradu.

byzantsko-ruské smlouvy a především přímé citace ze světové kroniky byzantského autora Geórgia Monacha, zvaného Hamartólos, píšícího v 9. století, kterou Nestor v hojné míře využíval. Vzhledem k tomu, že citace v textu nevyznačoval, by bylo těžké je později přesně odstranit. Z toho vyplývá, že text v *Novgorodském prvním letopisu* má starší původ než text Nestorův[36] a jeho sestavovatel se nepochybně držel mnohem věrněji své předlohy než Nestor, který při své práci využíval i mnoho dalších zdrojů informací než pouze takzvaný *Načalnyj svod*.

Vycházeje z nesrovnalostí ve vlastním textu *Novgorodského prvního letopisu*, vytvořil Šachmatov další hypotézu: *Načalnyj svod* byl sepsán na základě ještě staršího letopisného *svodu*, který měl vzniknout v první polovině 11. století, nejspíše roku 1037, a který pojmenoval *Drevnějšij svod*. Na rozdíl od předchozích Šachmatovových teorií byla však tato myšlenková konstrukce většinou odmítnuta jako příliš spekulativní. Nicméně řada badatelů uznává, že *Načalnyj svod* čerpá ze staršího pramene, jímž mohl být prostý letopis nebo vyprávění monografického charakteru.[37]

Cenné, byť často jen úryvkovité a obtížně interpretovatelné informace k počátkům ruského státu se nacházejí v pramenech cizího původu. Jde o anály a kroniky, státní dokumenty, dopisy i geografické a literární práce,[38] které vznikaly v souvislosti s rozšiřováním obchodních, vojenských a později také politických, kulturních a církevních kontaktů varjagů a východoslovanského prostředí s bližším okolím i vzdálenějšími zeměmi. Mezi nejvýznamnější patří byzantské prameny, především encyklopedická práce císaře Konstantina VII. Porfyrogennéta *K synu Rómanovi* (známá pod názvem *De administrando imperio*),[39] která obsahuje zprávy o zemích a národech sousedících s východním císařstvím a zachycuje aktuální etnicko-politickou situaci východního Slovanstva v polovině 10. století. Další důležitou skupinu představují prameny

[36] DANILEVSKIJ, Igor Nikolajevič – KABANOV, Vladimir Vasiljevič – MEDUŠEVSKAJA, Olga Michailovna – RUMJANCEVA, Marina Fjodorovna, *Istočnikoveděnije. Těorija, istorija, metod. Istočniki rossijskoj istorii*, Moskva 1998, s. 187–188.

[37] Boris Alexandrovič Rybakov dospěl dokonce k závěru, že první letopisný *svod* vznikl koncem 10. století za vlády Vladimíra I. Svatého, konkrétně roku 997, a zahrnul krátké analistické záznamy, zprávy z byzantských kronik i dvorskou poezii. Za místo jeho vzniku určil Desátkový chrám nebo chrám v Bělgorodě. RYBAKOV, B.A., Kijevskaja Rus…, s. 116–118.

[38] Kompletní přehled pramenů cizí provenience k nejstarším dějinám Rusi obsahuje práce MELNIKOVA, Jelena Aleksandrovna (ed.), *Drevnjaja Rus v svetě zarubežnych istočnikov*, Moskva 2013. Viz též GOEHRKE, Carsten, *Frühzeit des Ostslaventums*, Darmstadt 1992, s. 38–47. O byzantských pramenech pojednává rovněž BIBIKOV, Michail Vadimovič, *Byzantinorosicca: Svod vizantijskich svidětělstv o Rusi*, Tom I, Moskva 2004.

[39] CONSTANTINI PORPHYROGENITI De administrando imperio, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Tomus 113, ed. Jacques-Paul Migne, Turnholti 1864, sl. 157–422.

východní provenience, sepsané především v arabském, ale také v perském, syrském a výjimečně i židovském jazyce. Jde nejen o práce historické, ale také o zeměpisná pojednání. V pracích arabských autorů 10. století máme nejlépe zachyceny poměry, jež panovaly ve východní Evropě v předcházejícím století, tedy v době, která měla stěžejní význam pro zde probíhající etatizační proces. Cenný materiál, který ještě nebyl komplexně využit, je ovšem velmi složité interpretovat. Specifický charakter vykazuje středověká severská literatura, v níž se uchovaly archaické žánry raně germánské poezie, především nevídané množství ság. Mnohé z nich líčí osudy severských hrdinů v cizích zemích, mimo jiné na Rusi, a svědčí tak o intenzivních kontaktech Seveřanů s východní Evropou v raném středověku i o tom, že povědomí o nich se ve Skandinávii zachovalo ještě dlouhou dobu. Ani interpretace textu ság není zvláště pro nejstarší období jednoduchá. Takzvané ságy o starých časech (dávnověku), které se nejvíce dotýkají našeho tématu, sice vyprávějí o několika málo reálných historických osobách, vedle nich tu však vystupuje mnoho legendárních vládců.[40] Opomenout nelze ani prameny západoevropské provenience, především franské nebo německé, které obsahují nejstarší dobové autentické zprávy o východní Evropě v raném středověku.

Ne zcela jasný původ *Povesti vremennych let*, jejích zdrojů informací a především spletité vrstvení letopisné produkce, které umožňovalo, aby texty byly znovu a znovu přepracovávány a interpolovány, vytvořily živnou půdu pro vznik mnoha navzájem si odporujících názorů na počátky ruských dějin. Po celé 19. a 20. století probíhala vzrušená diskuse o platnosti takzvané normanské teorie, to znamená o podílu skandinávských varjagů na vzniku starého ruského státu a o původu pojmu Rus. Tyto otázky se ukázaly být stěžejními problémy rané ruské historie a jsou jimi dodnes. V souvislosti s politickými přeměnami ve východní Evropě, k nimž došlo koncem 20. století, vystoupila totiž nová generace normanistů z řad ruských historiků i jejich odpůrců.[41]

Soudobí antinormanisté nepřinášejí většinou do diskuse nové názory či hypotézy, ale snaží se ji pouze oživit, neboť je znepokojuje, že řada ruských badatelů

[40] Více informací na toto téma přináší publikace GLAZYRINA, Galina Vasiljevna (ed.), *Islandskije vikingskije sagi o Severnoj Rusi. Těksty, perevod, kommentarij*, (Drevnějšije istočniki po istorii Vostočnoj Jevropy), Moskva 1996.

[41] Přehled vývoje názorů a diskuse mezi normanisty a antinormanisty obsahuje publikace KLEJN, Lev Samuilovič, *Spor o varjagach. Istorija protivostojanija i argumenty storon*, Sankt-Petěrburg 2009, s. 15–41. Základní argumenty obou táborů shrnul ve svém článku Omeljan PRITSAK, The Origin of Rus´, in: *Russian Review*, Vol. 36, 1977, No. 3, s. 249–252.

přiznala v posledních třiceti letech varjagům švédský původ i podíl na genezi ruského státu. Ve své argumentaci se však nemohou opřít o žádné nové objevy nebo poznatky, a tak se často vracejí na pozice původního antinormanismu. Jejich stanoviska jsou mnohdy značně zpolitizovaná a obsahují ostré útoky proti zastáncům normanské teorie.[42] Ve sborníku *Russkogo istoričeskogo obščestva*, nazvaném *Antinormanizm*,[43] který byl věnován tomuto problému, vylíčil Andrej Nikolajevič Sacharov, jeden z předních koryfejů antinormanistů, nebezpečí, jež pro ruskou vědu představuje „agresivní" skupina německých filologů-překladatelů, kteří pracují s prameny německé, skandinávské a východní provenience a přikládají jim velký význam pro dějiny východních Slovanů. Ruští normanisté jsou prý podporováni zahraničními granty, historiky i státními strukturami a jejich názory konjunkturálně pronikají do učebnic i populární literatury. Za „nejzběsilejší a nejvíce nevědoucí ochránce normanských koncepcí" označil A. N. Sacharov Jelenu Aleksandrovnu Melnikovou a Vladimira Jakovleviče Petruchina.[44]

Na počátku této výměny názorů stála hypotéza o normanském původu Rurikovců, nejstarší v Rusku vládnoucí dynastie, kterou vyslovili v první polovině 18. století němečtí historici působící v nedávno založené Petrohradské akademii

[42] K zásadním odpůrcům normanismu patřili nebo patří například Andrej Nikolajevič Sacharov (*Rossija: Narod. Pravitěli. Civilizacija*, Moskva 2004, s. 48–62), Apollon Grigorjevič Kuzmin (*Kto v Pribaltike „korennoj"?*, Moskva 1993) nebo Vjačeslav Vasiljevič Fomin (*Russkije letopisi i varjažskaja legenda*, Lipeck 1999; Normanskaja problema v zapadnojevropejskoj istoriografii XVII veka, in: *Sbornik Russkogo istoričeskogo Obščestva*, Tom 4/152, Moskva 2002, s. 305−324; *Varjagi i varjažskaja Rus: k itogam diskussii po varjažskomu voprosu*, Moskva 2005). Jeden z nejnovějších příspěvků odmítajících normanismus pochází z pera švédské badatelky Lidie Groth, podle které se jedná o politický mýtus, jenž se zformoval ve Švédsku v 17. až 19. století s cílem odůvodnit jeho práva na novgorodské země. Srov. GROTH, Lydie, Obzor sovremennogo normanisma (Časť pervaja), in: *Istoričeskij format*, 2019, No. 2, s. 32–45; GROTH, Lydie, Obzor sovremennogo normanisma (Časť vtoraja. Mifi normanisma i ich istoki), in: *Istoričeskij format*, 2019, No. 3–4, s. 53–72. Se jmény stejných autorů se setkáme ve sbornících vydávaných pod názvem *Izgnanije normannov iz russkoj istorii* od roku 2010 v Moskvě.

[43] SACHAROV, Andrej Nikolajevič, Rjurik, varjagi i suďby rossijskoj gosudarstvennosti, in: KUZMIN, Apollon Grigorjevič (ed.), *Antinormanizm* (Sbornik Russkogo istoričeskogo obščestva, Tom 8/156), Moskva 2003, s. 9–18.

[44] Z jejich společných prací připomeňme například MELNIKOVA, Jelena Aleksandrovna – PETRUCHIN, Vladimir Jakovlevič, Nazvanije „Rus" v etnokulturnoj istorii Drevněrusskogo gosudarstva (IX–X vv.), in: *Voprosy istorii,* 1989, No. 8, s. 24–38; MELNIKOVA, Jelena Aleksandrovna – PETRUCHIN, Vladimir Jakovlevič, Skandinavy na Rusi i v Vizantii v X–XI vv.: k istorii nazvanii „varjag", in: *Slavjanoveděnije*, 1994, No. 2, s. 56–62; MELNIKOVA, Jelena Aleksandrovna – PETRUCHIN, Vladimir Jakovlevič, Legenda o prizvanii varjagov i stanovljenije drevněrusskoj istoriografii, in: *Voprosy istorii*, 1995, No. 2, s. 44–57.

věd, Gottlieb Siegfried Bayer,[45] a Gerhard Friedrich Müller.[46] Jejich myšlenky rozvinul na přelomu 18. a 19. století August Ludwig von Schlözer a na základě důkladného kritického studia *Povesti vremennych let* formuloval normanskou teorii, již vyjádřil především ve svém stěžejním díle, nedokončené pětidílné edici tohoto pramene.[47]

V kontextu historických událostí, jakými byly severní válka se Švédy nebo bironovština, byla otázka vlivu Normanů na vytváření původního ruského státu od samého počátku zpolitizována, neboť Rusové ji interpretovali jako vyzdvihování slovanské nedostatečnosti a zaostalosti. Takzvaná normanská teorie (jde o pozdější pojmenování) se dotkla ruské národní hrdosti a vyvolala prudký nesouhlas a vášnivou výměnu názorů.[48] Ruští badatelé, v jejichž čele stál Michail Vasiljevič Lomonosov, odmítli připustit jakýkoliv vliv cizího elementu na proces geneze ruské státnosti a zdůrazňovali ryze slovanský ráz původního ruského státu. První vlna antinormanismu však byla založena spíše na patriotickém cítění Rusů než na vědeckých základech. Ostatně sám Lomonosov, všestranně vzdělaný profesor chemie a fyziky při petrohradské akademii, byl v historii samoukem. On i další odpůrci normanské teorie uznávali, že varjagové mohli hrát při formování Rusi důležitou roli, ale nesouhlasili s tím, že pocházeli ze Skandinávie. Lomonosov tvrdil, že Normané byli slovanského původu, a proto také Rurik musel být Slovanem, ale jeho vývody nelze považovat za vědeckou argumentaci. Na druhé straně Lomonosovovy historické práce *Kratkij rossijskij letopisec* a především *Drevnjaja Rossijskaja istorija*[49] obsahovaly řadu zajímavých postřehů. Jedním z nejdůležitějších bylo poznání, že ruský jazyk a toponymie nenesou stopy skandinávského jazyka. Jiní se snažili dokázat, že varjagové byli baltského, gótského nebo dokonce chazarského původu, popřípadě že nešlo o příslušníky jednoho etnika.

Ve druhé polovině 19. století si stále více ruských historiků osvojovalo západní kritické metody bádání a odmítalo psát dějiny v duchu předem daných

---

45 BAYER, Gottlieb Siegfried, De Varagis, in: *Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*, Vol. 4, 1735, s. 275–311.

46 MÜLLER, Gerhard Friedrich, *Origines gentis et nominis Russorum*, 1749; publikováno 1772.

47 SCHLÖZER, August Ludwig, *Nestor Russische Annalen*, Göttingen 1802–1809.

48 Osudy zakladatelů normanské teorie se ve své práci zabývá František Stellner. STELLNER, František, *Rusko a střední Evropa v 18. století*, II. *Vliv střední Evropy na proměnu ruské společnosti*, Praha 2012, s. 82–89.

49 LOMONOSOV, Michail Vasiljevič, *Kratkij rossijskij letopisec s rodoslovijem*, Sanktpetěrburg 1760; LOMONOSOV, Michail Vasiljevič, *Drevnjaja Rossijskaja istorija ot načala rossijskogo naroda do končiny Velikogo Knjazja Jaroslava Pervogo ili do1054 goda*, Sanktpetěrburg 1766.

představ a stanovené ideologie, jak bylo vlastní například slavjanofilům. Návrat ke studiu pramenů byl doprovázen pátráním v archivech po dalších písemných památkách a jejich shromažďováním a rozsáhlou vydavatelskou činností. Mezi významné ediční počiny té doby patří zahájení vydávání řady *Polnoje sobranije russkich letopisej*, které pokračuje dodnes. Na přelomu 19. a 20. století byla normanská teorie všeobecně přijata. Přijali ji i tak významní ruští badatelé jako Sergej Michailovič Solovjev a jeho žák Vasilij Osipovič Ključevskij, vynikající filolog Aleksej Aleksandrovič Šachmatov nebo ukrajinský badatel Mykola Kostomarov. K základní myšlence o založení ruského státu Normany postupně přibyla teorie o rozsáhlé švédské kolonizaci severních oblastí východní Evropy, která měla zemědělský charakter. Mezi nejvýznamnější západní normanisty patřili například dánští lingvisté Vilhelm Ludwig Peter Thomsen a Adolf Stender-Petersen nebo švédský archeolog Johnsson Arne Ture. Normanskou teorii uznávala i raná sovětská historiografie. Teprve po nástupu stalinismu začala být jakákoliv úloha Seveřanů v dějinách východních Slovanů znovu popírána a v padesátých letech byla zpochybněna také historická autenticita zakladatelů rurikovské dynastie. Antinormanismus se stal jedním z určujících rysů sovětské historiografie vzniku ruského státu. Jsou jím poznamenána díla akademika Borise Dmitrijeviče Grekova a jeho žáka Vladimíra Terenťjeviče Pašuta, Michaila Nikolajeviče Tichomirova nebo Borise Aleksandroviče Rybakova.

Analogicky s normanskou teorií se objevila méně známá chazarská teorie, která přeceňovala působení východních vlivů na rané dějiny Slovanů. Jejím tvůrcem byl Schlözerův žák a názorový protivník ve výkladu Nestorova díla Johann Philipp Gustav von Ewers, který působil na univerzitě v ruském Jurjevu. Počátkem 19. století vyslovil názor, že ruští varjagové byli „lid chazarského kmene", usedlý u Černého moře, který ovšem upadl na rozdíl od normanismu brzy v zapomnění.[50] Diskuse o chazarismu byla obnovena v sovětské éře, kdy byly obě teorie ideologicky zneužívány. Pokroucený obraz minulosti, který byl tehdy pod vlivem politické propagandy vytvořen, líčí v rozporu s historickou realitou, jak urputně bojovali východní Slované proti cizí nadvládě a jak se k boji proti Germánům vytvořil na ruském severu mohutný slovansko-finský kmenový svaz.

Počátky ruských dějin, to znamená formování ruské státnosti a etnika, spojil autor *Povesti vremennych let* s tak zvaným vyprávěním o pozvání knížat: „Léta

[50] EWERS, Johann, *Der Ursprung des Russischen Staats,* Riga – Leipzig 1808.

6367 [859, pozn. autora] vybírali varjagové, kteří přicházeli ze zámoří, daně od Čudů, Slovanů, Merjanů, Vesů i Krivičů; a Chazaři vybírali daně od Poljanů a Severjanů i Vjatičů […] léta 6370 [860, pozn. autora] vyhnali Slované varjagy za moře, nedali jim daně a počali vládnout sami sobě, ale nebylo u nich práva; tak povstal rod proti rodu, nenáviděli se vespolek a začali bojovat sami proti sobě. A řekli si mezi sebou: Vyhledáme si knížete, který by nám vládnul a soudil podle zákona. Vypravili se za moře k varjagům, k Rusům; neboť tak se ti varjagové nazývali Rusy, jakož se jiní nazývají Švédy, další Normany, Angly, jiní Góty, tak i ti. A řekli Čudové, Slované, Kriviči i Vesové Rusům: Země naše je veliká a oplývá vším, ale řád v ní není; pojďte nám panovat a vládnout. Vypravili se tři bratři s rody svými, vzali s sebou celou Rus a přišli: nejstarší Rurik se usadil v Novgorodu, druhý Sineus v Bělozersku a třetí Truvor v Izborsku. Od těchto varjagů dostala jméno ruská země. Novgorodští – ti lidé pocházejí z varjažského rodu, dříve však byli Slované. Po dvou letech Sineus zemřel, také jeho bratr Truvor. Vlády se ujal sám Rurik a rozdával svým mužům města, tomu Polock, tomu Rostov, jinému Bělozersk. I v těchto městech žijí příchozí varjagové; ale první osadníci v Novgorodě byli Slované, v Polocku Kriviči, v Rostově Merané, v Bělozersku Vesové, v Muromi Muromci; a nad nimi všemi panoval Rurik."[51] Letopisec nastínil v *Povesti vremennych let* poměry, jaké podle jeho představy nastaly ve východní Evropě ve druhé polovině 9. století. Ponechme nyní stranou fakt, že existenci konkrétních osob, jako byl Rurik,[52] ale také Askold nebo Dir a zčásti i Oleg, nelze prokázat na základě jiných historických pramenů, a to ani cizí provenience, a zaměřme se na to, co lze z Nestorových informací ověřit v obecnější rovině.

[51] Povesť…, s. 12–13; Vyprávění…, s. 56–57. V Ipaťjevském letopisu se navíc píše ještě o Ladoze: tři bratři přišli „nejprve ke Slovanům a vystavěli hrazené město Ladogu a nejstarší Rurik se usadil v Ladoze". Ipaťjevskaja letopis…, sl. 14.

[52] K historické autenticitě Rurikovy osobnosti SCHRAMM, Gottfried, Die erste Generation der altrusischen Fürstendynastie. Philologische Argumente für Historizität von Rjurik und seinen Brüder, in: *Jahrbücher für Gechichte Osteuropas*, Bd. 28, 1980, Hf. 3, s. 321–333; nověji SCHRAMM, Gottfried, *Altrusslands Anfang. Historische Schlüsse aus Namen, Wörtern und Texten zum 9. und 10. Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau 2002. Někteří badatelé, například ruský historik Anton Anatoljevič Gorskij, ztotožňují Rurika, vládnoucího v Novgorodě, s dánským konungem Rurikem Jutlandským nebo Fríským, vazalem východofranského krále Ludvíka Němce. Důvodem k jeho pozvání vládnout Slovanům, žijícím v okolí Ilmeňského jezera, se stalo přání místní slovanské aristokracie mít silného vládce s bojeschopnou družinou, který by zabránil švédským vikingům ve snaze uvést zdejší obyvatele do poplatné závislosti. Na této zdánlivě logické myšlenkové konstrukci udivuje obrovská vzdálenost, která dělila Rurikovu původní državu Dorestad od severu východní Evropy. Gorskij vysvětluje tuto nesrovnalost hypotézou o přesídlení části slovanských Obodritů, Rurikových sousedů z dolního Polabí, k Ilmeňskému jezeru. GORSKIJ, Anton Anatoljevič, *Rus. Ot slavjanskogo Rasselenija do Moskovskogo carstva*, Moskva 2004, s. 37–38. Podle mého názoru se rozhodně jedná o dvě rozdílné osoby.

Pozvání knížat (nahoře), Rurik, Sineus a Truvor (dole), *Radziwillský letopis*, 15. století.

Slovanská expanze vedená východním směrem vykazovala řadu specifických rysů, které ji odlišovaly od postupu Slovanů do střední Evropy a na Balkán. Jakmile vykročily slovanské kmeny ze své pravlasti na východ, rozprostírala se před nimi nedozírná Východoevropská rovina, rozkládající se od pobřeží Severního ledového oceánu až k Černému a ke Kaspickému moři a kavkazskému pohoří, již na východě ohraničoval Ural. V rovině, jejíž střední výška činí 170 metrů nad mořem a tu a tam se vyskytující pahorkatiny jen zřídka přesahující 300 metrů nadmořské výšky, se nenacházely větší geografické překážky, jež by Slovanům v postupu na východ mohly výrazněji bránit. Na převážné části tohoto území neexistovala pevná politická organizace, což však vůbec neznamená, že bylo liduprázdné. Slované se zde dostávali do kontaktu s různými etniky a přicházeli do velmi rozmanitých přírodních podmínek.

Podstatnou část Východoevropské roviny zaujímaly oblasti lesního a lesostepního charakteru. Na jih od nich se rozprostíral široký pás stepí, táhnoucí se ze střední Asie až téměř k dolnímu toku Dunaje a do Panonie. Tudy pronikaly do Evropy v době stěhování národů bránou mezi Uralem a Kaspickým mořem nomádské asijské hordy Hunů a Avarů. Ve stepích východně od Azovského moře a na Kubáni vznikla říše kočovných Bulharů, Velké či Staré Bulharsko,

Pozvání knížat v podání ruského malíře Viktora Michajloviče Vasněcova, 19. století.

již brzy vystřídala chazarská říše, rozprostírající se na rozsáhlém území od dolního Dněpru a Krymu až ke Kaspickému moři a k úpatí severovýchodního Kavkazu. Kmeny z jihovýchodní části slovanského areálu, které migrovaly tímto směrem, se brzy dostaly do kontaktu s Chazary a také s Volžskými Bulhary, sídlícími kolem středního toku Volhy, jižně od soutoku s Kamou, a byly jimi zpoplatněny.

Ke stepím bezprostředně přiléhající severní Černomoří s Krymem bylo již od starověku ovlivňováno řeckou civilizací. Řekové zde založili řadu obchodních osad, které měly značný význam pro hospodářský život vlastního Řecka. Z hlediska politického i etnického nebylo toto teritorium nikterak klidné. Postupně je ovlivnili nomádští Skythové, Židé, římské impérium a ve 3. století germánský živel – velké kmenové sdružení, vedené Góty, kteří na své dlouhé cestě od Baltu k Černému moři prošli nepochybně slovanskou pravlastí a mohli přijmout Slovany do svých řad. Vpád Hunů do severního Černomoří v roce 375 přinesl zkázu řeckým městům i raným gótským protostátním útvarům. Později se na jižním pobřeží Krymu zachytili Byzantinci a vybudovali tu znovu některá města, z nichž největšího významu dosáhl výstavný Chersonésos, který později zprostředkoval východním Slovanům nejen byzantský obchod, ale také kulturu a do jisté míry i východní křesťanství.

Podle gótského historika Jordana, který psal v 6. století, žili mezi Dněstrem a Dněprem Antové, které považoval za totožné etnikum, jako byli Veneti a Sklavini, tedy za Slovany.[53] Odsud expandovali podél Karpat k Dunaji, počátkem 6. století řeku překročili a napadli byzantské území. O tom se zmiňuje kromě Jordana také jeho současník Prokopios z Kaisareie.[54] Zprávy obou autorů o Antech sahají až do 4. století. Zdá se, že Antové vytvořili mohutný, ale jen volně spojený kmenový svaz, aby se mohli bránit kočovníkům i germánským Gótům, kteří se usadili v jejich sousedství, a možná si je i dočasně podmanili.

Na samém počátku 7. století zmizeli Antové z dějin. Nemusí to nutně znamenat, že toto etnikum zaniklo, jen se o něm dále nedochovaly žádné zprávy. Tu poslední, zcela stručnou, zaznamenal k roku 602 byzantský historik Theofylaktos Simokattés. Dozvídáme se z ní, že Antové byli poraženi Avary.[55] Nevíme, zda se

[53] IORDANIS *De origine actibusque Getarum*, ed. Alfred Holder, Freiburg i. B. und Tübingen 1882, s. 8, 28; český překlad JORDANÉS, *Gótské dějiny / Římské dějiny*, Praha 2012, s. 44, 64.

[54] PROCOPII De bello gotthico, in: *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, Vol. 41, ed. Carl Wilhelm Dindorf, Bonnae 1833, s. 125–126, 330; český překlad PROKOPIOS Z KAISAREIE, *Válka s Góty*, Praha 1985, s. 81, 209.

[55] THEOFYLAKTOS SIMOKATTÉS, *Na přelomu věků*, Praha 1986, s. 218.

tak stalo na území mezi dolními toky Dněstru a Dněpru, či blíže k Dunaji, kam expandovali, což se zdá pravděpodobnější. Po porážce se antský kmenový svaz nejspíše rozpadl nebo se přestěhoval do bezpečnějších končin, aby se vyhnul dosahu kočovníků. To se navzájem nevylučuje. Podle amerického badatele rumunského původu Florina Curty ztratili Antové v té době svoji politickou nezávislost.[56] Poté se antské etnikum ztratilo ze zorného pole byzantských historiků. V pramenech se ovšem mohli objevit pod jiným etnonymem, což bylo u Slovanů poměrně časté.[57] Zda však byli Antové skutečně Slovany, nebo se jednalo o poslovanštělé příslušníky jiného, nejspíše íránského etnika, či nešlo vůbec o Slovany, nelze s jistotou stanovit. Mnoho historiků je považuje za východní Slovany v době stěhování národů.[58]

Rozlehlé jehličnaté lesy na severu východní Evropy a východního Pobaltí, tajgu, obývaly kmeny baltské a ugrofinské. Baltové byli na počátku našeho letopočtu mnohem početnějším etnikem než později ve středověku, kdy byli postupně asimilováni. Jejich sídla se rozkládala od dolního toku řeky Visly na východ a sledujíc Západní Dvinu, sahala přes horní Podněpří k horním tokům Volhy a Oky. Ještě mnohem rozlehlejší byly oblasti osídlené ugrofinskými kmeny na severu a severovýchodě v tundře. Rozprostíraly se od dnešního Finského zálivu a Západní Dviny (Finové) až za Ural do západní Sibiře k řece Obu (Ugrové).

Jižním a východním směrem postupovali Slované z východní části své pravlasti od samého počátku slovanské epochy stěhování národů, to znamená od přelomu 5. a 6. století. Migrace na sever přišla na řadu o něco později, v 8. až 9. století. Postupně pronikali do horního Podněpří a k Ilmeňskému a Čudskému jezeru a odsud zase dále na východ k hornímu toku Volhy. V nových sídlech přišli do kontaktu se zde již usazenými Balty a Finy. Zdá se, že ke konfliktům nemuselo docházet buď vůbec, nebo jen v omezené míře. Byly to rozlehlé končiny, osídlené – zvláště finskými kmeny – jen řídce. To znamená, že půdy tu byl dostatek, i když problémem bylo příliš chladné podnebí, díky němuž zůstávala po větší část roku zamrzlá, a tak mezi nepočetnými sídlišti ugrofinského

[56] CURTA, Florin, *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region*, Cambridge 2001, s. 105.

[57] Rybakov se zmiňuje o antském kmeni Severjanů a dále předpokládá, že lesostepní slovanské kmeny, nazývající samy sebe Poljany, mohly dočasně získat od sousedů název Antové. RYBAKOV, B. A., Kijevskaja Rus…, s. 83, 86.

[58] K diskusi o Antech například SEDOV, Valentin Vasiljevič, *Slavjaně. Istoriko-archeologičeskoje issledovanije*, Moskva 2002.

a baltského obyvatelstva vznikaly zpočátku jen ostrůvky slovanského osídlení. Kromě toho se Ugrofinové neživili zemědělstvím, nýbrž především lovem a rybolovem. Tak mohly žít slovanské a finské kmeny celkem poklidně po staletí vedle sebe a ovlivňovat se navzájem.

Výsledkem této symbiózy se stalo splynutí větší části finských etnik se Slovany. Poslovanštěni sice nebyli všichni Finové, obývající sever evropské části dnešního Ruska, původní etnicitu si však zachovaly především kmeny, které sídlily v odlehlých krajích, nebo do nich byly vytlačeny: západně od slovanského osídlení Estové (v ruských letopisech nazývaní Čuď) mezi Čudským jezerem a pobřežím Baltského moře, severně kmeny Vepsů (Ves), za východní hranicí slovanského osídlení Čeremisové (Mari), Muromci či Mordvini (Mordva). Stejný osud potkal také zemědělské obyvatelstvo baltského původu. Část byla asimilována, část se posunula do východního Pobaltí a k Ilmeňskému nebo Ladožskému jezeru.

Na etnickém i politickém vývoji severozápadních oblastí východní Evropy se vedle Baltů, Finů a Slovanů podíleli také švédští Normané. Kontakty mezi obyvatelstvem severní a východní Evropy nebyly ve vikingském období žádnou novinkou. Existovaly dávno předtím, snad již od doby bronzové, ale svého vrcholu dosáhly právě v raném středověku. Tehdy se Skandinávci zapojili do evropského dálkového obchodu a propojili soustavu jeho tras, jež se ustálila v polovině prvního tisíciletí a spojila střední Evropu s Pobaltím a severomořským regionem, nejprve s východní Evropou a posléze také se dvěma tehdy nejbohatšími státy, arabským chalífátem a Byzancí.

První vikingové švédského původu, na Rusi nazývaní varjagové,[59] se objevili ve východní Evropě již v 7. století. Přistáli na pobřeží Finského zálivu a poté začali pronikat do vnitrozemí. Jejich počáteční cesta vedla po Něvě, Ladožském jezeru a proti proudu řeky Volchova do Ilmeňského jezera. V této oblasti si varjagové vybudovali první opevněné základny. Jednou z nejstarších a nepochybně nejvýznamnějších byl Aldeigjuborg (nyní Stará Ladoga), situovaný nedaleko ústí Volchova do Ladožského jezera. Podle několika mutací *Povesti vremennych let* vystavěli „hrazené město Ladogu", jak je nazývali Slované, Rurik a jeho bratři. Není vyloučeno, že se tu Rurik po svém příchodu na ruský sever opravdu usídlil. Založit Ladogu však v žádném případě nemohl, neboť dendrochronologický průzkum nejstarších pozůstatků zdejších valů ukazuje na letopočet 753. To

[59] Slovanské označení varjagové (v byzantských pramenech *Varangoi*) pochází z vlastního skandinávského pojmenování *vaeringar* nebo *vaeringjar*, které označovalo člena družiny, jenž byl vázán přísahou (*vár*).

znamená, že počátky Aldeigjuborgu je třeba datovat nejpozději do poloviny 8. století.[60]

Založení této pevnosti, jež byla zároveň přístavem, překladištěm i skladištěm, představovalo důležitý krok při rozšiřování stávajících obchodních spojení. Z Ladogy se varjagové vydávali na průzkum dalších možností. Překonat obrovské vzdálenosti napříč pevninou nebylo pro švédské mořeplavce díky zdejším přírodním podmínkám tak obtížné. Nejen ruský sever, ale celý terén jen mírně zvlněné Východoevropské roviny je protkán sítí vodních ploch a splavných toků, z nichž ty nejdůležitější směřují od severu k jihu. Tak bylo možné plavit se z Baltu až do Kaspického nebo Černého moře. Cesta vedla buď z Finského zálivu do Ilmeňského jezera, jak jsme si již ukázali, nebo z Rižského zálivu po Západní Dvině (Daugavě) a Lovati. Zpočátku se varjagové plavili po řece Mstě dále na východ k Volze a po této vodní tepně až do Kaspického moře. Jen výjimečně museli přepravovat své lodě a zboží po souši pomocí vleků, kdy loď s nákladem položili na kolesa,[61] aby ji tak mohli snadněji přetáhnout od jedné řeky k druhé. Nezbytné to bylo mezi horními toky Západní Dviny a Lovati nebo mezi Mstou a Volhou.

Během 8. až 9. století navázali varjagové obchodní styky s Volžským Bulharskem, s chazarskou říší, a nakonec se samotným arabským chalífátem. Na arabských trzích nakupovali skandinávští kupci přepychové zboží a stříbro, které zde bylo velmi levné. O tom svědčí archeologické nálezy – bohaté poklady arabských stříbrných mincí, které se našly nejen ve Švédsku, ale byly rozesety rovněž podél tranzitních cest ve východní Evropě. Mnoho obchodních transakcí se realizovalo již v povolžských chanátech, kam přicházeli nejen varjagové, ale také arabské kupecké karavany. Výhodná poloha tak umožňovala Bulharům a Chazarům kontrolovat obchod probíhající mezi Skandinávií, ruským severem a významnými tržními místy Blízkého východu, například Derbentem na západním pobřeží Kaspického moře, Bagdádem či středoasijskou říší Chórezmem, které se povětšinou nacházely pod nadvládou Arabů.

Významné svědectví o životě varjagů na Volze nám zanechal arabský diplomat Ahmad ibn Fadlán, který navštívil Volžské Bulharsko jako člen poselstva bagdádského chalífy al-Muqtadira v roce 922. Jeho dílo *Risale* (*Zápisky*) je dnes považováno za nejoriginálnější arabské svědectví o geografických a etnických

[60] SCHRAMM, Gottfried, Sechs warängische Probleme, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 34, 1986, Hf. 3, s. 363.

[61] Dřevěné kulatiny.

poměrech východní Evropy v 10. století.[62] Varjagové jsou zde nazýváni Rusy: „Jednou jsem viděl Rusy, jak přicestovali po řece Volze za obchodem. Nepoznal jsem nikoho, kdo by měl dokonalejší tělo než oni. Podobají se palmám s bílou kůrou, mají krásnou tvář a bílé tělo. Nenosí ani kabátec, ani kaftan, ale jejich muži si oblékají oděv, kterým si obepínají jeden bok, aby měli jednu ruku volnou. Každý je vyzbrojen sekerou, mečem a nožem, které nikdy neodkládá […] Co se týká žen, ty mají připevněnou na hrudi krabičku buď ze železa nebo stříbra nebo mědi nebo zlata nebo dřeva podle zámožnosti svých mužů. U každé krabičky je kroužek s nožem, který jim také visí na hrudi. Na šíjích nosí zlaté nebo stříbrné šperky.“[63]

---

62 Inspirován ibn Fadlánovými *Zápisky*, napsal známý americký spisovatel Michael Crichton román *Pojídači mrtvých*, podle kterého byl roku 1999 natočen film *Vikingové*. Dílo, které je charakterizováno jako „poutavý cestovní deník, akční historický román i horor“, s prvky sci–fi bylo u nás vydáno již dvakrát (1994, 2005). Vzhledem k tomu, že se závěrečná část ibn Fadlánových *Zápisků* nedochovala a není známo, jak se poselstvo dostalo nazpět do Bagdádu, popustil Crichton notně stavidla své fantazie a nechal arabského diplomata projít ve společnosti vikingů mnohými dobrodružstvími.

63 Iz „Knigy Achmeda Ibn-Fadlan, posla chalifa Al–Muktadira k carju Sakaliba“, in: *Sbornik dokumentov po istorii Rossii s drevnějšich vremen do konca XVIII veka*, Tom I, eds. Anna Vasiljevna Arsenťjeva, Anželika Nikolajevna Jevdokimova, O. P. Petrova, Čeboksary 2004, s. 82 (ruský překlad).

V polovině 9. století význam varjažské obchodní cesty k Arabům poklesl. To nepochybně souviselo s oslabením chalífátu, ke kterému došlo v důsledku vnitřních rozbrojů i následných zahraničněpolitických neúspěchů. V té době se již ustálila druhá, známější cesta, směřující *iz varjag v Greki*, to znamená ze Švédska přes Baltské moře k Dněpru a dále do Černého moře. Doba, kdy varjagové dorazili do byzantských obchodních center, byla příhodná, neboť expanze, kterou Arabové vedli západním směrem, a především jejich pirátské akce narušily tradiční obchodní cestu Středomořím, která byla dosud doménou byzantských obchodníků.

Podél dlouhých cest si varjagové budovali další opevněné obchodní základny. Jedněm sloužili pouze jako záchytné body během dlouhé plavby, druzí se tu usídlili na zimu, pokud nestačili včas odplout do Skandinávie, a někteří tu se svými družinami i rodinami zůstali natrvalo. Mnozí skandinávští bojovníci, kteří byli tehdy v Evropě považováni za jedny z nejlepších, se dávali najmout do družin slovanských velmožů. V podhradí těchto základen i jinde v pořící velkých řek se usazovali kolonisté, z nichž velká část byla rovněž skandinávského původu. Zabývali se různými řemeslnými odvětvími, jejichž produkty našly uplatnění v tranzitu, popřípadě sami obchodovali v malém. V důsledku toho získala mnohá opevněná sídla městský charakter. Sami Skandinávci nazývali ve svých ságách Rus *Garðar*, to znamená hrady nebo přesněji hradní města (*grad – gorod – gardar*), nebo *Garðaríki* – země hradních měst.

Varjagové vybírali od místního slovanského, baltského a ugrofinského obyvatelstva daně, a to převážně v naturáliích, a pokud to situace umožňovala, pak také v penězích. Vypráví o tom *Povesť vremennych let* i arabský geograf ibn Rusta a dokazují to také archeologické nálezy (na ruském severu již pro první polovinu 9. století). Zatím však šlo spíše o tribut, jímž měli domácí obyvatelé odvrátit útok příjemce dávek, než o veřejnoprávní rentu placenou poddanými. Z těchto prostředků vydržovali varjažští náčelníci svoje družiny a především s nimi dále obchodovali. Po kvalitních kožešinách, vosku nebo medu, jichž poskytovala zdejší země dostatek, byla v arabských oblastech i v Byzanci velká poptávka. Nejvýhodnějším obchodním artiklem však byli otroci. Z toho lze usuzovat, že mezi varjagy a místními kmeny nepanovalo vždy jen pokojné soužití a že Severané také tady podnikali – jak bylo ostatně vikingům vlastní – loupeživé výpravy, během nichž získávali nejen kořist, ale i zajatce. „Obchodní cesta Skandinávce zpravidla končila útokem na místní obyvatelstvo," konstatuje ruský medievalista Anton Jakovlevič Gurevič, „a co se mu nepodařilo vyměnit,

to si vzal silou. Obchod a rabování šly ruku v ruce." Zmínky o tom nacházíme v islandských ságách[64] i v *Povesti.*

Soustava varjažských pevností byla zpočátku orientována od západu k východu. V prvních desetiletích se rozrostly na severu kolem Rižského zálivu, v oblasti Ladožského jezera a řeky Volchova, na východ od Smolensku a mezi horními toky řek Volhy a Oky. Později převážila orientace k jihu podél Dněpru. Kromě toho se varjagové zmocnili některých starých slovanských, popřípadě ugrofinských center, jako byla osada Gorodišče,[65] ležící nedaleko pozdějšího Novgorodu, Bělozersk, Izborsk, Pskov, Rostov, Gnězdovo u Smolenska a konečně Kyjev, a podmanili si jejich okolí. Těžiště varjažské obchodní organizace se přesunulo ze severu k jihu, to znamená z Ladogy a Novgorodu do Kyjeva.

Postupné šíření varjažského vlivu ze severu na jih zaznamenal také Nestor. Konkrétní události, příchod varjagů do Kyjeva, spojil s Askoldem a Direm, muži z Rurikovy družiny, kteří podle něj ovládli Poljany, zatímco se Rurik usídlil v Novgorodě. Dříve než roku 879 pololegendární varjažský náčelník zemřel, odevzdal podle letopisce „svoji vládu Olegovi, který byl jeho příbuzným, a položil mu svého syna Igora do rukou, neboť ten byl ještě velmi malé dítko". Roku 882 se Oleg vypravil na tažení, „pojav s sebou mnoho vojska, varjagy, Čudy, Slovany, Merjany, Vesy, Kriviče, přitáhl ke Krivičům do Smolenska, dobyl město a dosadil sem [jako vládce, pozn. autora] svého muže. Odtud táhl dolů a dobyl Ljubeč a dosadil sem svého muže. A přitáhl k horám Kyjevským a shledal, že tu panují Askold a Dir". Oleg je vylákal lstí z města, a když k němu přišli, ukázal jim Igora a řekl jim: „Vy nejste knížata, ani z knížecího rodu, ale já jsem rodu knížecího a tento je syn Rurikův." Askold a Dir byli zabiti a vlády v Kyjevě se ujal Oleg. Usídlil se tu, nechal postavit opevněná města a uložil

64 GUREVIČ, Anton Jakovlevič, Středověký kupec 11.–15. století, in: LE GOFF, Jacques (ed.), *Středověký člověk a jeho svět*, Praha 2003, s. 210.

65 Rurik se neusadil roku 862 v Novgorodu, stejně jako nemohl Oleg zdanit o dvacet let později jeho obyvatele, neboť toto město vzniklo nejdříve v první třetině 10. století. Nestorův *Nov´Graď* či *Nov´ Goroď* představoval zřejmě důležitou osadu městského typu s pevností nazývanou Gorodišče (od počátku 19. století Rurikovo Gorodišče), která stála zhruba tři kilometry od místa, kde se o něco později usadili první obyvatelé Novgorodu. Více k tomuto tématu MÜHLE, Eduard, *Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Ruś. Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte (bis gegen Ende des 13. Jahrhunderts*, Stuttgart 1991, s. 90–100; JANIN, Valentin Lavrentjevič, Veliký Novgorod: Dějiny v nejstručnějším nástinu, in: ELBEL, Martin (ed.), *Limity a možnosti historického poznání. Sborník z cyklu přednášek,* Olomouc 2008, s. 29–31; NOSOV, Jevgenij Nikolajevič, New Data on the Ryurik Gorodishche Near Novgorod, in: *Fennoscandia Archaelogica*, Vol. 4, 1987, s. 73–86.

Rurik s nezletilým Igorem a Olegem (nahoře), *Radziwillský letopis*, 15. století.

Slovanům, Krivičům i Merjanům z Novgorodu, aby varjagům platili daně ve výši 300 hřiven za rok. Tato daň se udržela až do smrti knížete Jaroslava I. v roce 1054. Roku 883 zahájil kníže Oleg válku s Drevljany, porazil je a začal od nich vybírat daně v kožešinách černé kuny. O rok později vytáhl proti Severjanům, kteří byli poplatní Chazarům, a uložil jim lehkou daň. Zároveň jim zakázal, aby dále platili Chazarům, kteří byli jeho nepřáteli. Roku 885 přišli na řadu Radimiči. „A panoval Oleg nad Poljany i nad Drevljany, nad Severjany a Radimiči, zatímco s Uliči a Tiverci vedl válku.“[66] Spojení Novgorodu a Kyjeva pod jedinou vládou varjažského náčelníka Olega bývá tradičně v historiografii označováno jako založení starého ruského státu, Kyjevské Rusi.

Existuje však svědectví současníka, podle kterého mohli varjagové vládnout na jižní Rusi o čtvrtstoletí dříve než v šedesátých letech 9. století. Nacházíme je v *Bertinských análech*, v nichž kancléř císaře Ludvíka I. Zbožného Prudentius zaznamenal následující informace: Roku 839 přijelo na císařský dvůr do Ingelheimu poselstvo byzantského císaře Theofila, ve kterém bylo „několik lidí, kteří tvrdili, že oni, to znamená jejich národ, se jmenuje Rhos; jejich král, který se nazývá Chacanus, je k němu [k Theofilovi, pozn. autora] poslal, jak ujišťovali, kvůli přátelským vztahům. On [Theofil, pozn. autora] žádal […], aby jim císař pomohl bezpečně se vrátit přes území říše, protože cesta, po které přijeli do Konstantinopole, se táhne zeměmi neobyčejně divokých a krutých barbarských národů, proto si nepřál, aby se vraceli touto cestou a nebyli náhodou vystaveni nebezpečí. Císař pečlivě prozkoumal příčinu jejich příjezdu a shledal, že jsou z kmene Švédů, a považuje je spíše za vyzvědače než spřátelené vyslance jak v té, tak v naší zemi, rozhodl se zadržet je do té doby, než se skutečně vyjasní, přišli-li s čestnými úmysly, či nikoliv“.[67]

Uvedený úryvek představuje jeden z dalších úhelných kamenů sporu mezi normanisty a antinormanisty.[68] Prudentius totiž ani slůvkem nenaznačil, kde se rozkládala země ruského krále – kagana, s výjimkou toho, že cesta jeho vyslanců do Byzance vedla zeměmi divokých národů, za něž lze s největší pravděpodobností považovat stepi v severním Černomoří, ohrožované nájezdy Pečeněhů

66 Povesť…, s. 14; Vyprávění…, s. 59.

67 Annales Bertiniani, in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* I., ed. Georg Heinrich Pertz, Hannoverae 1826, s. 434. Jedná se o nejstarší známou zmínku o etniku jménem Rus.

68 Přehled problematiky obsahuje stať polského archeologa Wladyslawa Duczka, Wladyslaw, Viking Rus: The Case of Rhos in Ingelheim A.D. 839, in: DUCZKO, Wladyslaw, *Viking Rus. Studies of the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden – Boston 2004, s. 10–34.

a především Maďarů.[69] Historici se dodnes marně snaží tento kaganát lokalizovat. Zatímco přijetí tradičního turkitského označení pro vůdce kmene, později panovníka, kagan – chán, který běžně používala etnika ve východní Evropě, ukazuje na vliv Chazarů a směřuje do jejích jižních oblastí, snad přímo do Kyjeva nebo Černigova, chybí pro toto teritorium jakékoliv archeologické nálezy, které by zde dosvědčily přítomnost Skandinávců již v první polovině 9. století. S těmi se lze naopak hojně setkat na severu Rusi, kde však lze stěží odůvodnit, proč by se zdejší vládce tituloval jako kagan. Přesto se mnoho historiků pokusilo tyto nesrovnalosti nějakým způsobem vysvětlit.

Na sever východní Evropy tradičně umísťují ruský kaganát skandinávští badatelé, vycházejíce při tom z hypotéz klasika normanismu Adolfa Stendera-Petersena. Podle jeho názoru vybudovali Normané v oblasti kolem horního toku Volhy na přelomu 8. a 9. století raný státní útvar a inspirovali se při tom chazarským vzorem. Jeho centrum se nacházelo v Aldeigiuborgu a zdejší normanský *konung* si přivlastnil titul kagan, typický pro chazarského vládce.[70] Z tohoto ruského kaganátu byly podle Stendera-Petersena navázány nejstarší vztahy mezi Normany a Byzancí, a to nikoliv po Dněpru, ale po Volze. Odsud pocházeli poslové, kteří přišli do Konstantinopole k císaři Theofilovi a byli posláni dále na císařský dvůr do Ingelheimu.[71] Současní britští historikové Simon Franklin a Jonathan Stepard lokalizují centrum ruského kaganátu o něco dále, do Rurikova Gorodišče.[72] Tyto teorie vypadají na první pohled vcelku věrohodně. Varjagové mohli být docela dobře obeznámeni s poměry, které panovaly v zemi Chazarů, neboť sem jezdili za obchodem. Na druhé straně je třeba mít na zřeteli, že na severu panovaly odlišné přírodní a klimatické podmínky než v oblastech kolem dolního toku Volhy, obývaných Chazary, a že místní obyvatelstvo se jistě lišilo také svým zaměstnáním a způsobem obživy.

---

69 ARTAMONOV, Michail Illarionovič, *Istorija chazar*, Leningrad 1962, s. 344.

70 Tento názor se opíral nejen o svědectví analisty Prudentia, ale také o list císaře a italského krále Ludvíka II. byzantskému císaři Basileiovi I. z roku 871, v němž byl údajně použit pojem normanský kagan (*chaganus Northmannorum*). Nicméně tento důkaz je nepřesný, neboť císařovo doslovné sdělení zní, že zjistil, že „kaganem se nazývá vůdce Avarů, nikoliv Chazarů nebo Normanů". O ruském kaganovi tu není ani zmínka. Ludovici II. epistola ad Basilium I. imperatorem Constantinopolitarum missa, in: *Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum tomus VII, Karolini aevi*, ed. Walter Henze, Berolini 1928, s. 388.

71 STENDER-PETERSEN, Adolf, Das Problem der ältesten byzantinisch-russisch-nordischen Beziehungen, in: *Relazioni. X Congresso Internazionale die Scienze Storische*, Vol. III. *Storia del mediaevo*, Roma 1955, s. 165–188.

72 FRANKLIN, Simon – SHEPARD, Jonathan, *The Emergence of Rus 750–1200*, London – New York 1996, s. 33–34, 80, 84, 114.

Ruská historiografie situuje kaganát Rusů do jižních oblastí, především do středního Podněpří nebo do prostoru mezi Dněprem, Donem a horním tokem Oky.[73] Například ruský historik Gennadij Grigorjevič Litavrin odmítal jeho lokalizaci na severu, ale připustil, že protostátní útvar, který se zformoval kolem Kyjeva, měl slovansko-normanský charakter a jeho elitu tvořili švédští „Rusové", kteří uznávali jistou svrchovanost chazarského kagana, jež měla nejspíše podobu odvádění tributu, ale zároveň s Chazary soupeřili. Litavrin předpokládal, že poselstvo, které vyslal ruský kagan k císaři Theofilovi, mělo už tehdy za úkol vyjednávat o možnostech obchodování Rusů v Byzanci a popřípadě také o jejich službě v byzantském vojsku. Podle jeho názoru byla dokonce uzavřena první rusko-byzantská smlouva, jejíž uvedení do praxe zhatil návrat Byzance k uctívání obrazů, který vedl k tomu, že mnohé panovnické činy ikonoklastických císařů včetně Theofila byly odmítnuty.[74] Tato zajímavá hypotéza však není nijak doložena v pramenech, a tak zůstává pouhou spekulací.

Také současný ruský historik Anton Anatoljevič Gorskij umísťuje ruský kaganát do středního Podněpří, ale domnívá se, že zdejším Slovanům vládl počátkem 9. století jakýsi příbuzný chazarského kagana, který sem uprchl v době vnitřních nepokojů v zemi. Na slovanském území, které se nazývalo Rusí nebo neslo podobné pojmenování, tak skutečně vznikl ruský kaganát, jenž mocensky soupeřil s vlastní chazarskou říší. Podle Gorského byli vyslanci, kteří dorazili na císařský dvůr v Ingelheimu, Skandinávci ve službách právě tohoto ruského kagana chazarského původu.[75] To je sice poněkud vyumělkovaná myšlenková konstrukce, faktem však je, že Chazaři vybudovali ve třicátých až čtyřicátých letech s pomocí byzantských stavitelů, které jim poslal císař Theofil, na svých západních hranicích pevnostní pásmo, to znamená, že se v této oblasti obávali nájezdů.

---

73 TOLOČKO, Petr Petrovič, Gdě nachodilas iznačalnaja „Rus", in: ŠUMILO, Sergej Viktorovič – ŠUMILO, Viktor Viktorovič (eds.), *Christijanizacijni vplivi v Kiivskij Rusi za časiv knjazja Oskolda: 1150 rokiv. Matěriali mižnarodnoj naukovoj konferencii,* Černigiv – Luck 2011, s. 9, 17.

74 LITAVRIN, Gennadij Grigorjevič, *Vizantija, Bolgarija, drevnjaja Rus (IX – načalo XII v.)*, Sankt-Petěrburg 2000, s. 41–46; NOVOSELCEV, Anatolij Petrovič, *Chazarskoje gosudarstvo i jego rol v istorii Vostočnoj Jevropy i Kavkaza*, Moskva 1990, s. 208–209; SEDOV, Valentin Vasiljevič, Russkij kaganat IX veka, in: *Otěčestvennaja istorija*, 1998, No. 4, s. 3–15; PETRUCHIN, Vladimir Jakovlevič, „Russkij kaganat", skandinavy i južnaja Rus: sredněvekovaja tradicija i stěreotipy sovremennoj istoriografii, in: GLAZYRINA, Galina Vasiljevna (ed.), *Drevnějšije gosudarstva Vostočnoj Jevropy. 1999 god. Vostočnaja i Severnaja Jevropa v sredněvekovje*, Moskva 2001, s. 127–142; GALKINA, Jelena Sergejevna, *Tajny russkogo kaganata*, Moskva 2002.

75 GORSKIJ, A. A., Rus…, s. 57; PRITSAK, Omeljan, *The Origin of Rus´*, I. *Old Scandinavian Sources other than the Sagas*, Cambridge – Massachusetts 1981, s. 28–29.

Myšlenku, že tyto pevnosti měly chránit chazarskou říši právě před ruským kaganátem, o němž se zmiňují *Bertinské anály*, vyslovil již ruský archeolog Valentin Vasiljevič Sedov a dodal, že není známo, že by chazarské říši hrozilo v té době jiné nebezpečí. Podle mého názoru však nemuseli být obávanými útočníky jenom obyvatelé předpokládaného ruského kaganátu, nýbrž také problematické maďarské kmeny, které kočovaly v takzvané Levadii, oblasti mezi Kaspickým mořem a Dněprem. Sedov předpokládal, že se ruský kaganát rozkládal mezi Dněprem a Donem, a ani on ho nepovažoval za švédský, nýbrž za slovanský státní útvar.[76] Tomu však odporují zmíněné arabsko-perské zprávy, neboť valná většina arabsky píšících autorů svědomitě rozlišuje Rusy (*ar-Rús*) od Slovanů. Český historik Dušan Třeštík rovněž poukázal na naprostou absenci písemného svědectví o slovanském charakteru tohoto kaganátu a dodal, že archeologické prameny nemohou být pro posouzení etnicity rozhodující, třebaže lze právem předpokládat, že převážná většina obyvatel tohoto kaganátu nebyla švédského původu.[77]

Zatímco většina badatelů zabývajících se tímto tématem nepochybuje o existenci ruského kaganátu již před polovinou 9. století a snaží se ho lokalizovat a určit etnickou přílušnost jeho elit i řadové populace, přišli někteří historici v posledních letech se zcela jiným pojetím. Je nanejvýš nepravděpodobné, pochybuje historik Ildar Garipzanov, že by ruský král severského původu přijal již tehdy titul kagan, používaný vládci kočovných národů, se všemi s tím spojenými politickými důsledky i nároky. Podle něj není pojem *Chacanus* v *Bertinských análech* používán jako latinský ekvivalent výrazu kagan, neboť se jedná o přepis vlastního jména skandinávského původu Håkan. To vyplývá ze srovnání s dalšími prameny karolinského období, v nichž se předmětný titul nachází především v podobě *chaganus*, *caganus*, *kagan* ad. Garipzanov k tomu dodává, že nejde o žádné novum, neboť výraz *Chacanus* považovali za vlastní jméno již zakladatelé normanské teorie Bayer a Schlötzer v 18. a na počátku 19. století, a teprve na samém konci tohoto století se objevila jiná interpretace, s níž přišel ukrajinský historik Mychajlo Serhijovyč Hruševskyj, která se v sovětském období stala pravdou, o níž nebylo možné pochybovat.[78]

[76] SEDOV, V. V., Slavjaně…, s. 275–280; SEDOV, V. V., Russkij kaganat…, s. 3–14.

[77] TŘEŠTÍK, Dušan, „Veliké město Slovanů jménem Praha." Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století, in: POLANSKÝ, Luboš – SLÁMA, Jiří – TŘEŠTÍK, Dušan (eds.), *Přemyslovský stát kolem roku 1000*, Praha 2000, s. 66–67.

[78] GARIPZANOV, Ildar, The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos, in: *Ruthenica*, Vol. 5, 2006, s. 7–11.

Garipzanův věrohodně znějící výklad odsouvá stranou dilema, zda je pravděpodobnější, aby v jižní části východní Evropy existoval již kolem roku 839 státní útvar, kaganát, v čele s normanskou elitou, ačkoliv to nepotvrzují žádné archeologické nálezy, nebo aby na severu země vládl v té době *konung* skandinávského původu, který přijal chazarský titul kagan. To ovšem nevylučuje, že v pozdější době, kdy se ruský vládce usídlil v Kyjevě, se opravdu začal titulovat kagan, aby se tak vymezil vůči Chazarům a jejich kaganovi, jehož postupně nahradil v roli hegemona tohoto teritoria.[79]

O kaganátu Rusů se později, počínaje 10. stoletím, zmiňuje také několik arabských nebo perských pramenů. Jako první ho připomněl geograf perského původu ibn Rusta v arabsky psaném encyklopedickém díle *Kitábu l-a´láqi n-nafísati* (*Kniha drahých kamenů*), které vzniklo v letech 903 až 913. Rusové žijí na ostrově, který je obklopen jezerem, psal ibn Rusta, a „mají vládce, který se nazývá ruský kagan [*chakan e-Rús*, pozn. autora]. Napadají Slovany, ke kterým připlouvají na lodích, vyloďují se, berou je do zajetí a vozí do chazarské říše a Bolgaru, kde je prodávají. Neobdělávají pole a živí se jen tím, co přivezou ze země Slovanů […] Nemají nemovitý majetek, ani vesnice, ani ornou půdu. Jejich jediným zaměstnáním je obchod se sobolími, veverčími a dalšími kožešinami, které prodávají zákazníkům […] K otrokům se chovají dobře a starají se o jejich oděv, protože s nimi obchodují. V jejich zemi je mnoho měst a žijí svobodně".[80]

O ostrově Rusů informoval v polovině 11. století také perský historik Gardízí, který tyto údaje zřejmě opsal od ibn Rusty. V jeho podání je ostrov obklopen mořem a žije na něm 100 tisíc obyvatel. S obdobným vyprávěním, byť ve zkrácené verzi, se pak setkáváme u dalších arabských nebo perských autorů až do 16. století.

Stejně bezvýsledně jako úsilí badatelů blíže vymezit teritorium, na němž se nacházel ruský kaganát, vyzněla také snaha ztotožnit ostrov Rusů s konkrétním geografickým objektem. Ani jeden z orientálních geografů podobně jako analista Prudentius totiž nenaznačil, kde by se měl ostrov nebo poloostrov – arabské slovo *džazira* připouští i tento výklad –, na němž vládl ruský kagan, nacházet.

---

[79] NOVOSELCEV, Anatolij Petrovič, K voprosu ob odnom iz drevnějších titulov russkogo knjazja, in: KALININA, Taťjana Michajlovna (ed.), *Drevnějšije gosudarstva Vostočnoj Jevropy. 1998 god*, Moskva 2000, s. 367–369.

[80] *Bibliotheca geographorum arabicorum*, Tom 7, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1894, s. 145–146 (arabský originál); ruský překlad *Drevnjaja Rus v svetě zarubežnych istočnikov*, Tom 3, *Vostočnyje istočniki*, eds. Taťjana Michajlovna Kalinina, Irina Gennaďjevna Konovalova, Vladimir Jakovlevič Petruchin, Moskva 2009, s. 47–48.

Bylo to na ruském severu, v okolí Novgorodu, respektive Rurikova Gorodišče, které bylo na jaře, v době povodní, náhle obklopeno vodami a připomínalo ostrov, kdesi v horním povodí Volhy, nebo dokonce ve Skandinávii, jak tvrdí orientalisté, či naopak v jižních krajích okolo Kyjeva, Tmutarakaně, Krymu nebo v dunajské deltě? Ani jednu z uvažovaných teorií nelze přesvědčivě dokázat.

Co se týče vyprávění o ostrově Rusů, zdá se být nejpřijatelnějším vysvětlením hypotéza ruské historičky Jeleny Melnikovové, která se domnívá, že na ně nelze pohlížet jako na zprávu o nějakém konkrétním ostrově, jenž patřil Rusům, ale že je nezbytné chápat je jako výsledek literárního zpracování sumy rozmanitých informací o Rusech, které nashromáždili muslimští autoři z různých pramenů během 9. století,[81] biblickou a antickou tradici nevyjímaje.

Dosud jsme se zabývali pouze jednou stránkou formování ruského státu, a to varjažskou organizací. Dějiny východní Evropy však nepsali pouze varjagové, neboť nemůže být pochyby o tom, že masa zdejšího obyvatelstva neměla původ severský, ale slovanský a také baltský nebo ugrofinský. Věnujme nyní pozornost druhému podstatnému faktoru, původním obyvatelům a úrovni jejich společenské organizace.

Intenzivní archeologický výzkum, prováděný v šedesátých letech minulého století, přinesl závažné poznatky o rozsáhlém osídlení severní části Východoevropské roviny skandinávskými a také baltskými a ugrofinskými etniky. Do té doby se tady předpokládala pouze sídla Slovanů, kteří se do zdejších krajů, jak bylo nyní zjištěno, dostali někde až v 11. století. To znamená, že autochtonním obyvatelstvem tu byli Baltové a Finové, zatímco Slované podobně jako Švédové migrovali později. Na základě studia stále bohatšího archeologického materiálu se sovětští badatelé i vědci z dalších zemí východního bloku soustředili na to, aby dokázali, že sociálně ekonomický vývoj východních Slovanů probíhal rychleji, než se dosud soudilo, a že vlastní kořeny státnosti byly vybudovány již před příchodem varjagů.[82]

Podle schématu geneze ruského státu, které dominovalo v sovětské historiografii až do počátku devadesátých let 20. století, se Slované v 6. až 8. století nacházeli ve stadiu vojenské demokracie s kmenovými rysy, jež byla prezentována jako poslední stupeň prvobytně pospolné společnosti nebo přechodná fáze

81 *Drevnjaja Rus v svete zarubežnych istočnikov*, Tom 3, *Vostočnyje istočniki*, s. 123.

82 Viz například ŁOWMIAŃSKI, Henryk, Geneza państwa ruskiego jako wynik procesu wewnętrznego, in: *Świantowit*, Tom 24, 1962, s. 73–92.

od rodové k raně feudální společnosti. Organizováni byli do kmenů, většinou však již existovaly rozsáhlejší kmenové svazy v čele s knížetem, jenž stál nad ostatními drobnými vládci. Od 8. století sídlila knížata na hradech a obklopovala se družinami, které jim pomáhaly vládnout. Se sílící vládou shora ztrácelo svůj význam kmenové shromáždění, nosný prvek vojenské demokracie.

V 9. století se měly zformovat na území východních Slovanů první státní útvary přesahující kmeny, které vytvořily rozhodující předpoklad pro pozdější genezi ruského státu. Jako prototyp bylo prezentováno státotvorné jádro *ruskaja zemlja*, které zahrnovalo celé střední Podněpří, s centrem vlády v Kyjevě. Název *Rus* byl chápán jako vlastní východoslovanské označení této oblasti a jejích obyvatel, odvozené od říčky Ros, tekoucí jižně od Kyjeva. Příslušníci etnika *Rhos*, kteří se podle *Bertinských análů* objevili roku 839 na císařském dvoře v Ingelheimu, byli považováni za družiníky východoslovanského kagana z Kyjeva.[83] Podle další hypotézy sídlil kagan Rusů ve Staré Ladoze, kde se na přelomu 8. a 9. století vytvořilo další protostátní centrum.[84] Zastánci této teorie připouštějí, že varjagové měli jisté zásluhy o založení ruského státu, ale spočívaly pouze v tom, že Oleg koncem 9. století oba rané státní útvary sloučil.

Ještě dále šel ve svých předpokladech sovětský historik B. A. Rybakov, jenž státotvorné jádro ruské země vztáhl již na Poljany – Anty v 6. století. Kmen Rusů existoval podle jeho názoru v prvních staletích našeho letopočtu a byl součástí většího kmenového celku Poljanů, které jejich sousedi nazývali Anty. V 6. až 7. století se v oblasti středního Podněpří zformoval na obranu proti nájezdům kočovníků ze stepi mohutný kmenový svaz, jehož součástí se stali Poljané, Severjané, popřípadě další východoslovanské kmeny. Nový celek se v pramenech objevil pod názvem Rus, který postupně nahradil etnonymum Poljané, jež nezná jiný pramen než *Povesť vremennych let*. Toto tvrzení opřel Rybakov o Nestorův výrok: „Poljané se nyní nazývají Rus." V 7. až 8. století začal kmenový svaz Rusů pohlcovat ostatní východoslovanské svazy (Drevljany, Dregoviče, Slověny, Poločany, Kriviče) a transformovat se v supersvaz a dále v mocnou raněstředověkou říši východních Slovanů. V polovině 10. století se tak Rusí označovaly nejenom všechny východoslovanské kmeny, jež platily daně původním Rusům, ale také nájemné oddíly varjagů, kteří se nechali najímat do jejich služeb. S výjimkou v podstatě náhodného obsazení Kyjeva Olegem viděl Rybakov varjagy pouze

83 Viz například NASONOV, Arsenij Nikolajevič, „Russkaja zemlja"…, s. 28–46.

84 MAČINSKIJ, Dmitrij Aleksejevič – MAČINSKAJA, Anna Dmitrijevna, Russkij sever i Staraja Ladoga v VIII–XI vv., in: ČISTOV, Kirill Vasiljevič (ed.), *Kultura russkogo Severa,* Leningrad 1988, s. 44–58.

jako nájemné bojovníky, kterým nepřičítal v procesu etatizace východních Slovanů žádnou zvláštní úlohu. Jejich ztotožnění s Rusy v *Povesti vremennych let* považoval za mylné.[85]

Tato mnohdy věrohodně vypadající schémata vývoje politické organizace u východních Slovanů v sobě skrývají nejedno úskalí. Jednou z jejich podstatných slabin je skutečnost, že se valnou většinou neopírají o písemná svědectví, která pro 7. až 8. století prakticky neexistují. Pro 9. století sice již máme k dispozici prameny, jsou však mezerovité a ne zcela jasné, u toho nejdůležitějšího, *Povesti vremennych let*, nejde ani o soudobé písemnictví. Závěry sovětské historiografie byly proto zkonstruovány na základě studia archeologického materiálu a analogických úvah. Na poměry ve východní Evropě byly buď aplikovány poznatky z prostředí západních, především Polabských a Pobaltských Slovanů, kde lze díky rozsáhlejšímu písemnému pramennému materiálu doložit existenci kmenových svazů i formování monarchické vlády v regionálním rámci, nebo byl vývoj v této oblasti srovnáván s jednotlivými etapami formování švédského státu.[86]

V *Povesti vremennych let* je vyjmenováno dvanáct slovanských společenství, která se rozsídlila po východní Evropě. Vzhledem k rozsahu osídlení muselo jít o velké etnické celky, které přesahovaly rody nebo kmeny. Byli to Poljané, kteří se usadili na (středním) Dněpru, Drevljané v lesích, Dregovici mezi řekami Pripjatí a Západní Dvinou, Poločané na říčce Poloti, přítoku horní Dviny, Slověné osídlili okolí Ilmeňského jezera a vystavěli si zde hrazené město Novgorod, Severjané získali nová sídla na řekách Desně, Sejmu a Sule, Kriviči mezi horním tokem Dviny, Volhy a Dněpru, Dudlebové na řece Bugu, kde za života Nestorova sídlili Volyňané – Bužané, Radimiči na Soži, Vjatiči na (horní) Oce a konečně Uliči a Tiverci mezi řekami Dněstrem a Dunajem, a to až k samému moři. Letopisec nám tak podává svědectví o tom, kam všude pronikli Slované v době velkých migrací, a to pravděpodobně dříve než v polovině 9. století, kdy ve své práci uvedl první letopočet, a než se tato společenství začala integrovat do státního útvaru. Tyto celky zná nejen Nestor, ale také některé arabské prameny, dále takzvaný *Bavorský geograf*, spis, který vznikl v první polovině 9. století,[87]

[85] RYBAKOV, B. A., Kijevskaja Rus…, s. 55–90; ŠASKOLSKIJ, Igor Pavlovič, *Normanskaja těorija v sovremennoj buržuaznoj nauke*, Moskva – Leningrad 1965, s. 205; TICHOMIROV, Michail Nikolajevič, Proischožděnije nazvanij „Rus" i „Russkaja zemlja", in: TICHOMIROV, M. N., *Russkoje letopisanije*, Moskva 1979, s. 22–45.

[86] GOEHRKE, C., Frühzeit des Ostslaventums…, s. 150–153.

[87] Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (tzv. Bavorský geograf), eds. Bohuslav Horák, Dušan Trávníček, in: *Rozpravy ČSAV*, roč. 66, 1956, č. 2, s. 2–3.

Výstavba Novgorodu místními Slovany, *Radziwillský letopis*, 15. století.

a Konstantin VII. Porfyrogennétos, který psal o století později.[88] Kromě toho jsou území jednotlivých společenství vymezena také archeologickými nálezy odlišného charakteru.

Mohlo jít o kmenové svazy? Spojovaly například Poljany rodová pokrevní pouta, nebo již představovaly teritoriální společenství, organizované kolem utvářejícího se politického centra? Svědčí etymologický rozbor pojmenování těchto celků, z nichž některé mají určitý vztah k topografickým prvkům (Poljané – pole, Drevljané – dřevo, les, Poločané – řeka Poloť, Bužané – řeka Bug) spíše o jejich územním charakteru? Jenom některé z nich (Drevljané, Vjatiči, Uliči a Radimiči) vystupují v *Povesti* jako politický subjekt. Jsou to především Drevljané, kteří se v první polovině 10. století protivili snahám kyjevského knížete o zpoplatnění, jak líčí *Povesť*. Lze proto předpokládat, že v tomto případě šlo o politický svaz územního charakteru, který se zformoval kolem centra v Iskorostěni[89] v čele s místní knížecí vládou. Drevljanský kníže Mal, jediný slovanský vládce, který je v *Povesti* jmenován, se opíral o vrstvu vznešených mužů a svoji moc prosazoval prostřednictvím vojenské družiny. Více však známo není. Nevíme, zda se vedle družiny a vznešených podílel na politickém rozhodování u Drevljanů ještě „lid" (kmenové shromáždění), ani to, zda stála v čele ostatních jmenovaných celků také knížata, vládnoucí s pomocí svých družin. Podle českého historika Jana Blahoslava Láška je pravděpodobné, že měly pevnou vnitřní strukturu, díky níž mohly vzdorovat delší dobu snahám kyjevských knížat o jejich podmanění.[90] Nicméně vzhledem k tomu, že nemáme informace o životním způsobu starých Slovanů a jejich sociální stratifikaci, budou se odpovědi na výše položené otázky pohybovat vždy jen v oblasti hypotéz.

Další poznatky přinesl etymologický rozbor pojmu Rus. Nestor zná na otázku, kde vzala ruská země svůj původ, kterou si klade na počátku *Povesti vremennych let*, jednoznačnou odpověď: ruská země byla pojmenována podle varjažských družiníků (*vsja Rus*), kteří sem roku 862 přišli společně s Rurikem. V podstatě totéž stojí také v *Novgorodském prvním letopisu*. Roku 882 spojil Oleg Rurikovy državy na severu s územím Poljanů, kterým dosud vládli Askold a Dir, a „vybral

88 ŠČAVELJEV, Aleksej Sergejevič, Slavjanskije „plemena" Vostočnoj Jevropy X – pervoj poloviny XI veka: autëntifikacija, lokalizacija i chronologija, in: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2015, No. 2, s. 99–135.

89 Iskorostěň, dnes Korostěň, patří k nejstarším ukrajinským městům.

90 LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, Praha 1997, s. 35.

si za knížecí sídlo Kyjev: i řekl Oleg: ‚Toto budiž matka ruských měst!' A byli s ním varjagové a Slované, kteří se ostatně nazvali Rusy".[91]

Víme již, že *Povesť* nepředstavuje pro 9. století spolehlivý pramen a nelze ani spoléhat na preciznost její chronologie. Na základě přesnějších soudobých pramenů cizí provenience však můžeme dokázat, že pojmenování *Rus* se muselo do středního Podněpří rozšířit dříve než roku 882, jak uvádí Nestor. Etnonymum *Rus* se poprvé objevilo v *Bertinských análech* v zápise k roku 839, kde se píše o příchodu byzantského poselstva k císařskému dvoru Ludvíka Zbožného. Forma *Rhos* ukazuje na vliv řečtiny. O něco později se pojem objevil také v byzantských pramenech v souvislosti s prvním historicky doloženým útokem Rusů (*Rwζ*) na Konstantinopol v roce 860.[92] Od druhé poloviny 9. století se s tímto etnonymem setkáváme v německých, byzantských a od 10. století také v arabských pramenech (*ar-Rús*) častěji.[93] Konstantin VII. Porfyrogennétos v polovině 10. století pečlivě rozlišuje v etnickém i politickém smyslu Rusy, které chápe jako Skandinávce (kníže – *archont* a jeho družina) a Slovany – kmeny, které jsou jim poplatné.

Rozvoj pojmu *Rus* v rozličných písemných tradicích a jeho šíření je důležitým dokladem postupující etnogeneze východních Slovanů. V souvislosti s tím je nezbytné zodpovědět otázku, komu pojmenování *Rus* původně patřilo, zda příchozím Severanům nebo ve východní Evropě usedlým Slovanům. Také tento problém patří mezi zásadní předměty sporu mezi zastánci a odpůrci normanské teorie.

Většina současných badatelů připisuje etnonymu *Rus* skandinávský původ. Ostatně již sám tvar slova naznačuje, že se primárně nemohlo jednat o slovanský výraz. Předpokládá se, že šlo o východoslovanskou podobu finského slova *Ruotsi*, kterým se ve finštině dodnes označuje Švédsko. Ugrofinské kmeny, sídlící na severu východní Evropy, tak zřejmě nazývali Skandinávce, kteří pronikali do východní Evropy. Setkali se s nimi totiž dříve než Slované, a to již někdy v 7. až 8. století. Mohlo jít o elitní oddíly ozbrojených dálkových kupců, varjagů nebo – jak se domnívá německý historik Dittmar Schorkowitz – o severské obyvatelstvo, které přicházelo do východní Evropy s úmyslem kolonizovat zdejší nepříliš hustě

[91] Povesť…, s. 14; Vyprávění…, s. 58.

[92] VASILJEVSKIJ, Vasilij Grigorjevič, Russko–vizantijskije issledovanija. Žitija sv. Georgia Amastridskogo i Stěfana Surožskogo, in: VASILJEVSKIJ, Vasilij Grigorjevič, *Trudy*, Tom 3, Petěrburg 1915, s. 64–68.

[93] K různým teoriím o původu pojmenování *Rus – Ros* viz NAGIRNYY, Vitaliy, Stredoveká Rus. Uzemie, nazvoslovie, symboly, in: HOMZA, Martin – MESJARKIN, Adam (eds.), *Symboly a mýty národov v stredoveku a časnom novoveku*, Bratislava 2014, s. 68.

osídlené kraje a usídlilo se jižně od Finského zálivu.[94] Jakmile se Slované zapojili do finsko-švédských kontaktů, přejali místní označení Seveřanů do svého jazyka, kde dostalo podobu *Rus*. O století později se pojmenování Rus rozšířilo na země a kmeny podřízené ruskému knížeti v Kyjevě a nakonec na formující se státní útvar i na jeho východoslovanské obyvatelstvo.[95] Ostatně s názorem, že varjagy nelze ztotožňovat s Rusy, přišel již před mnoha desetiletími český meziválečný historik Jaroslav Bidlo: „Normané, kteří se pod vedením Askolda a Dira a později pod náčelnictvím Olegovým stali pány Kyjeva, nazývali se *Rosové* nebo *Rusové*. Podle finského *Ruotsi*, švédského *Rods*, slovanského *Rus* a řeckého *Rhós* zněla samohláska v jejich skandinávském jménu mezi *u* a *o*, snad jako ve staročeském *kuoň*. Nejstarší ruský letopis je jmenuje ‚*varjagi-Rus*'. Způsob, jak těchto dvou výrazů užívá, se shoduje s dosavadními výtěžky filologicko-historického zkoumání, že t. zv. varjagové byli bojovníci, vojáci, tvořící pevné vojenské formace čili družiny, a že slovem Rus se označovala jejich kmenová příslušnost. Proto stát, který vznikl tím, že normanští varjagové si podmanili východní Slovany, se nenazýval Varjažskem, nýbrž *Ruskem*, nebo vlastně *Rusí*, státem Rusů a ne státem varjagů."[96]

Příchod Seveřanů do východní Evropy a především její zapojení do tranzitu vnesly do procesů probíhajících ve zdejší společnosti nové impulsy. Varjagové potřebovali zabezpečit organizaci obchodu a jeho kontrolu, proto začali budovat podél obchodních cest opevněná centra tržně řemeslnického charakteru a také vybírat tribut od místního obyvatelstva. To vedlo k urychlení sociálně politického rozvoje zdejších finských a slovanských společenství a dále k pozvolnému formování raných státních struktur, v jejichž čele stáli Skandinávci. Jejich primárním cílem však nebylo vybudovat státní útvar, ale zajistit zdárný průběh obchodních operací a získat tribut, s nímž by mohli dále obchodovat. Propojením dvou

94 SCHORKOWITZ, Dittmar, Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiewer Reiches in der postsowjetischen Revision, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 48, 2000, Hf. 4, s. 581. Schorkowitzův výklad marginalizuje fakt, že žadný ze severských pramenů, ságy nevyjímajíc, nezná kmen nebo etnikum pojmenované Rus, což představuje jeden ze stěžejních argumentů antinormanistů. PRITSAK, O., The Origin of Rus´, in: *Russian Review*, Vol. 36, 1977, No. 3, s. 251–252.

95 Více MELNIKOVA, J. A. – PETRUCHIN, V. Ja., *Nazvanije „Rus" v etnokulturnoj istorii Drevněrusskogo gosudarstva*; DANYLENKO, Andrii, The name „Rus". In search of a new dimension, in: *Jahrbücher für Gechichte Osteuropas*, Bd. 52, 2004, Hf. 1, s. 1–32. Zcela odlišného mínění byl Andrej Nikolajevič Sacharov. Podle jeho názoru etnonyma Rus, Rutheni, Rugové, Rusíni apod. označovala výlučně „slovanské kmeny, kmenové konfederace a slovanské státní útvary". Srov. SACHAROV, Andrej Nikolajevič, 860 god: načalo Rusi, in: ŠUMILO, Sergej Viktorovič – ŠUMILO, Viktor Viktorovič (eds.), *Christijanizacijni vplivi v Kiivskij Rusi za časiv knjazja Oskolda: 1150 rokiv. Matěriali mižnarodnoj naukovoj konferencii,* Černigiv – Luck 2011, s. 26.

96 BIDLO, Jaroslav, *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku*, sv. 3, Praha 1937, s. 678.

Askold a Dir, mozaika v kyjevském metru.

nejvýznamnějších obchodních center Kyjeva a Novgorodu, která byla nepochybně také krystalizačními státotvornými jádry, byly položeny základy starého ruského státu. Slovanská společenství sídlící kolem osy Kyjev – Novgorod byla po celé následující století připoutávána ke Kyjevu tributární závislostí a teprve později postupně podmaňována. Zásluhou varjagů bylo propojení všech východoslovanských zemí, rozkládajících se kolem vodní cesty *iz varjag v greki* do jednoho státního celku, který byl ve slovanském světě specifickým jevem – ani u jižních, ani u západních Slovanů se s ničím podobným nesetkáváme. Kdyby nebylo kyjevských knížat a jejich silných varjažských družin, míní A. A. Gorskij, zformovalo by se ve východní Evropě zřejmě více státních útvarů, přinejmenším by se oddělil jih od severu.[97] Integrace mohutného ruského státu byla dovršena na samém sklonku 10. století christianizací.

O vlivu varjagů na vývoj ve východní Evropě a varjažském původu prvních vládců ruského státu nelze pochybovat. Seveřané však nebyli jediným faktorem, který se na formování východoslovanské státnosti podílel, neboť se sami zapojili do již probíhajícího státotvorného procesu. Místní vláda slovanské rodové šlechty tak byla v polovině 9. století vystřídána vyšší formou etatizace – vládou

97 GORSKIJ, A. A., Rus…, s. 48–49.

skandinávské vojenské aristokracie, která postupně začlenila vícečetná centra formující se politické organizace do jednoho celku, státu Rusů s centrem v Kyjevě. Významnou roli měly v tomto procesu družiny, ať již skandinávských či slovanských vládců, které se však v 9. až 10. století valnou většinou skládaly rovněž ze skandinávských bojovníků nebo jejich potomků. Na druhé straně se vliv Severanů na vývoj společnosti východní Evropy a její kultury ukázal být pouze dočasným.

Povesť vremennych let reflektuje ve svých úvodních pasážích nepochybně procesy, které probíhaly ve slovanském prostředí východní Evropy po příchodu varjagů. Není třeba pochybovat o tom, že Nestor zpracoval ve svém vyprávění starší letopisné prameny, které někde na počátku zachytily ústní tradici, ono bájné vyprávění starců, o němž se zmiňuje jeho současník český kronikář Kosmas. Dávné děje byly přetaveny ústním podáním a personifikovány v postavách nejstarších varjažských vládců Rurika, Askolda, Dira a Olega, které nezná žádný jiný pramen. Mohlo jít o reálné osoby? Mnoho generací historiků je nepřijímalo jako pouhou legendu a snažilo se dát odpověď na otázku, kým mohli být a jaká byla jejich role v procesu vytváření ruského státu. Nepouštějíc ze zřetele úskalí nedostatečnosti pramenné základny, pokročím ve svém vyprávění dále a pokusím se odpovědět také.

Vzhledem k výše zmíněné informaci *Bertinských análů* je značně pravděpodobné, že Askold a Dir nebyli prvními varjagy, kteří se objevili na jižní Rusi. Podle *Povesti vremennych let* táhli či se spíše plavili po Dněpru ke Konstantinopoli, když tu uviděli stát na kopci opevněné městečko a tázali se, komu patří. Bylo jim řečeno, že ho vystavěli tři bratři, Kij, Šček a Choriv, ale od jejich smrti platí místní obyvatelé daň Chazarům. Poté se Askold a Dir usadili v Kyjevě a začali vládnout Poljanům.

Kyjev patřil k nejstarším městům staré Rusi. Jeho počátky jsou v *Povesti vremennych let* spojeny s legendární postavou zmíněných tří bratří a jejich sestry, jež se jmenovala Lybeď: „Kyj sídlil na vršku, kde se nyní zdvihá Boričev [Starokyjevská hora, pozn. autora], Šček sídlil na pahorku, který se nyní nazývá Ščekovica, a Choriv na třetím vršku, jenž byl podle něj nazván Chorivica. A postavili město na počest svého nejstaršího bratra a pojmenovali ho Kyjev.“[98] Kyj byl zřejmě místním vládcem, který se, jak dále vypráví letopisec, vypravil až k císařskému dvoru, kde mu byla prokazována velká pocta. Na zpáteční cestě

[98] Povesť…, s. 9–10; Vyprávění…, s. 52.

Legendární zakladatelé Kyjeva – Kyj, Ščeka a Choriv a jejich sestra Lybeď, památník v Kyjevě.

našel příhodné místo na Dunaji a chtěl sem přestěhovat svůj lid, ale místní obyvatelé to nestrpěli, a tak se vrátil do Kyjeva a svůj život dožil zde.

Jedná se o jednu z nejstarších ruských pověstí, která byla již v 7. století nebo nejpozději počátkem 8. století zaznamenána arménským historikem Zenobem Glakem. Není vyloučeno, že právě z jeho díla čerpal inspiraci pro svoje vyprávění autor *Povesti* nebo sestavovatel pravděpodobně staršího *Novgorodského prvního letopisu*.[99] Velmi odvážnou se jeví hypotéza, která ztotožňuje legendárního zakladatele Kyjeva s Antem Chilbudiem, působícím ve vojenských službách byzantského císaře Justiniána I., o němž vypráví – i když poněkud zmateně – Prokopios z Kaisareie.[100] Tuto myšlenku dále rozvedl B. A. Rybakov, který dospěl na základě pasáže z *Povesti*, kde se píše, že kníže Poljanů Kyj „přišel k císaři, jak vypravují, a dosáhl od něj velké cti", k závěru, že sice nelze považovat Chilbudia za Kyje, ale připustil, že Kyj mohl být jedním z oněch slovanských knížat, která

[99] Novgorodskaja pervaja letopis mladšeho izvoda (Komissionyj spisok), in: *Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšeho izvodov*, ed. Arsenij Nikolajevič Nasonov, Moskva – Leningrad 1950, s. 104.

[100] PROCOPII De bello…, s. 331–337; PROKOPIOS Z KAISAREIE, Válka…, s. 209–212.

si i s jejich družinami najal v polovině 6. století Justinián I. na obranu dunajské hranice.[101]

Z textu *Povesti vremennych let* lze usoudit, že Kyjev patří k oněm nemnoha městům, o jejichž vzniku se vedla diskuse již v nejstarších písemných pramenech, míní ukrajinský archeolog Oleksij Viktorovič Komar a dodává, že otázka, kdy a kým byl Kyjev založen, podněcuje fantazii historiků i laických zájemců o historii dodnes.[102] Přestože nejstarší archeologické nálezy na území pozdějšího města jsou jen fragmentární, lze doložit počátky osídlení této lokality již ve 3. a 4. století. Jedná se o zarubiněckou kulturu, jejímiž nositeli mohli být Slované. Koncem 4. století se tu pak objevují velmi časné nálezy předmětů pražské kultury typu Korčak, která má již prokazatelně slovanský původ. První osadníci se usadili na pravém břehu Dněpru, na Starokyjevské hoře, kde bylo později vystavěno knížecí sídlo.[103] Postupně byly osídleny také okolní vyvýšeniny a nížina mezi nimi, kde se ve středověku nacházel Podol, obývaný řemeslníky a obchodníky. V 8. až 9. století se Kyjev rozrostl ve skutečné město, významné centrum lukrativního dálkového obchodu, jímž procházela frekventovaná tranzitní cesta, později známá pod názvem *iz varjag v greki*. Ruská historička Světlana Aleksandrovna Pletněva předpokládá, že ještě dříve, než přišli do Kyjeva varjagové, bylo toto město spojeno karavanní cestou s chazarskou rezidencí Itilem a plnilo stejně jako Sarkel nebo Itil důležitou funkci ochrany přechodu přes řeky.[104] Chazaři tak mohli kontrolovat Kyjev, dodává V. Ja. Petruchin, jako nejzápadnější výspu svého vlivu.[105] Existuje dokonce hypotéza, že město bylo založeno na přelomu 8. a 9. století Chazary židovského vyznání jako jejich obchodní centrum, kterou však velmi důrazně odmítá ukrajinský medievalista Petr Petrovič Toločko.[106] Podle A. A. Gorského se počátkem 9. století zmocnil vlády ve středním Podněpří, potažmo v Kyjevě, neznámý člen chazarské panovnické dynastie, po němž zde převzali moc varjagové.[107]

[101] RYBAKOV, B. A., Kijevskaja Rus…, s. 51; BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila – HOMOLA, Aleš – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*, Praha 2006, s. 227.

[102] KOMAR, Aleksij Viktorovič, Kijev i Pravobrežnoje Podněprovje, in: MAKAROV, Nikolaj Andrejevič (ed.), *Rus v IX–X vekach. Archeologičeskaja panorama*, Praha 2012, s. 307–315. Stať obsahuje přehled historiografického diskurzu na téma počátky Kyjeva a archeologických výzkumů této lokality.

[103] TOLOČKO, Petr Petrovič, *Starodavnij Kiiv*, Kiiv 1966, s. 8.

[104] PLETNĚVA, Světlana Aleksandrovna, *Očerki chazarskoj archeologii*, Moskva – Ierusalim 2000, s. 26.

[105] PETRUCHIN, V. J., Rus…, s. 132.

[106] TOLOČKO, Petr Petrovič, Mif o chazarsko-judějskom osnovanii Kijeva, in*: Rossijskaja archeologija*, 2001, No. 2., s. 38–42.

[107] GORSKIJ, A. A., Rus…, s. 57.

Jakou podobu mohla mít Askoldova a Dirova vláda v Kyjevě? Na tuto otázku lze stěží odpovědět. Přesně nevíme ani to, jak dlouho zde tito údajní Rurikovi družiníci vládli, jaký byl jejich vzájemný mocenský či příbuzenský poměr a zda nepanovali nikoliv společně, ale jeden po druhém, míní Hartmut Rüss, autor textu o dějinách Kyjevské Rusi v obsáhlé syntéze ruských dějin, nazvané *Handbuch der Geschichte Russlands*, vydávané v Německu od počátku osmdesátých let 20. století. Podle jeho názoru je možné, že údaj o Askoldově a Dirově příslušnosti k Rurikově družině byl vyfabulován dodatečně, aby zdůraznil práva Rurikovy dynastie na vládu v Kyjevě.[108] Zcela jiný názor zastával sovětský badatel B. A. Rybakov, jehož rozsáhlou práci *Kijevskaja Rus i russkije knjažestva XII–XIII vv*., bohatou na rozbor pramenů, ale bohužel značně ideologicky zatíženou, můžeme chápat jako určitý pendant k úvodní části německé syntézy. Askold a Dir nebyli varjagové, nýbrž potomci zakladatele Kyjeva Kyje a poslední představitelé místní slovanské dynastie. Kyjev byl prý dostatečně chráněn před nenadálým přepadením posádkou lodí, plujících po Dněpru, a tak se teprve Olegovi, který vydával svůj vojenský oddíl za kupeckou karavanu – což bylo ovšem u varjagů jedno a totéž – podařilo bdělé Kyjevany oklamat a zmocnit se města. Tehdy došlo také k zániku dynastie Kijevičů.[109]

Podle *Povesti vremennych let* podnikli Askold a Dir se svými muži později, roku 866, první historicky známý nájezd Rusů na Konstantinopol a oblehli ji. Byzantské prameny, z nichž nejdůvěryhodnější jsou dvě dochovaná kázání tehdejšího konstantinopolského patriarchy Fótia, kladou tuto událost již do prvních letních dní roku 860. Vzhledem k tomu, že se jedná o svědectví očitého svědka, není důvod mu nevěřit. Kromě toho existují další prameny, kterými lze tuto dataci podpořit. Jde například o list papeže Mikuláše I. byzantskému císaři Michaélovi III., který se letmo zmiňuje o zpustošení okolí Konstantinopole, aniž by je ovšem dával do souvislosti s nájezdem Rusů.[110]

---

[108] RÜSS, Hartmut, Das Reich von Kiev, in: HELLMANN, Manfred – SCHRAMM, Gottfried – ZERNACK, Klaus (eds.), *Handbuch der Geschichte Russlands,* Band 1*, Bis 1613 von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum I*, Stuttgart 1981, s. 284; KOTLJAR, Mykola Fjodorovič, Idě Askold i Dir na greki, in: ŠUMILO, Sergej Viktorovič – ŠUMILO, Viktor Viktorovič (eds.), *Christijanizacijni vplivi v Kiivskij Rusi za časiv knjazja Oskolda: 1150 rokiv. Matěriali mižnarodnoj naukovoj konferenci*i, Černigiv – Luck 2011, s. 37.

[109] RYBAKOV, B. A., Kijevskaja Rus…, s. 307–308, 310–311.

[110] *Nicolai Papae Primi epistola ad Michaelem imperatorem*, září 865. in: KUZENKOV, Pavel Vladimirovič, Pochod 860 g. na Konstantinopol i pervoje kreščenije Rusi v sredněvekovych pismennych istočnikach, in: STOLJAROVA, Ljubov Viktorovna (ed.), *Drevnějšije gosudarstva Vostočnoj Jevropy 2000 g. Problemy istočnikoveděnija*, Moskva 2003, s. 88–90 (latinský originál, ruský překlad a komentář).

Rusové se objevili na Bosporu v příhodnou dobu. Po mnoha desetiletích úspěšné arabské expanze přešla Byzanc na východních hranicích rázně do ofenzivy a pronikla až k Eufratu. Císař Michaél III. a jeho věrný pomocník *kaisar* Bardas stáli osobně v čele vojska, které operovalo proti Arabům. Není vyloučeno, že o tom byli útočníci zpraveni.

Fótiův sugestivní projev výstižně odráží situaci v obležené Konstantinopoli a pocity obyvatel města: „Běda mně, co musím vidět, jak se surový divoký národ beztrestně rozlil kolem města a plundruje všechno, co leží před městem, všechno hubí, všechno ničí: pole, domy, stáda dobytka, tažná zvířata, ženy, děti, starce, mládence, všechno propichuje mečem, nad nikým se neslitovává, nikoho nešetří […] Císař má teď dlouho co dělat za hranicemi; vojsko vytáhlo s ním a s ním snáší útrapy. Nás však stravuje záhuba a smrt, která na jedny již přišla, na druhé právě teď přichází. Tento surový a barbarský národ Skythů překročil vnější městské čtvrti a spásl jejich okolí jako divoký kanec. Kdo nás nyní ochrání? Kdo se postaví nepřátelům? […] Sestup ke mně, ty nejslitovnější z proroků! Naříkej se mnou nad Jeruzalémem, ne oním starým […] nýbrž [metropolí, pozn. autora] celé obydlené země!“[111]

Není jasné, jak dlouho Rusové město obléhali – první kázání pronesl Fótios v době jeho obležení 23. června, druhé po odchodu útočníků během července 860 – a co je nakonec přimělo k ukončení nájezdu. Uspokojilo je či naopak vyčerpalo drancování nechráněných předměstí Konstantinopole? Zaplatili jim Byzantinci, kteří v nezbytných případech dávali přednost odvedení tributu před vojenským střetnutím, štědré výkupné? Další vysvětlení nabízí tak zvaná kronika Symeona Logothéta z poloviny 10. století,[112] která navazuje na světovou kroniku Geórgia Hamartóla, a *Povesť vremennych let*, jejíž text na Hamartóla přímo odkazuje. Většina varjažských lodí obléhajících Konstantinopol prý byla zničena divokou bouří, takže se jen nemnozí útočníci vyhnuli zkáze a vrátili se do východní Evropy. To již byl podle Nestora přítomen v hlavním městě samotný císař a společně s patriarchou se celou noc modlil v blachernském chrámu sv. Bohorodičky za záchranu obležených. Někteří ze současných historiků se zcela prozaicky domnívají, že Michaél III. přitáhl se svým vojskem

111 *Tou ágiotátou Fotíou, archiepiskópou Konstantinoupóleos, omilía próti eis tin efodon tón ´*Rós, in: KUZENKOV, P. , Vladimirovič, Pochod…, s. 21, 27, 31, 36 (řecký originál a ruský překlad). Skythy nazývali Byzantinci národy, které sídlily severně od Černého moře jako etničtí Skythové ve starověku.

112 *SIMEONA METAFRASTA i LOGOFETA Spisanije mira ot bytija i Ljetovnik sobran ot različnych letopiscev*, ed. Vsevolod Izmailovič Srezněvskij. Sankt-Petěrburg 1905, s. 106 (slovanský překlad).

urychleně nazpět a učinil loupeživému řádění Rusů konec. Jistě však víme pouze jediné. Jak vyplývá z Fótiova svědectví, obávaní barbaři byli v červenci 860 již pryč. Podle jeho řeči bylo město zachráněno jen zázrakem – pomoc přišla od Matky Boží v tom okamžiku, kdy patriarcha procházel městem v čele záchranného procesí, jež neslo její roucho. Vzápětí Rusové ustoupili od obléhání a obrátili se k odchodu. O přítomnosti Michaéla III. v obležené Konstantinopoli ani o zkázonosné bouři není ve Fótiově homilii žádná zmínka. K typickým praktikám tehdejších vikingských nájezdníků patřilo nenadálé vylodění a přepadení objektu skýtajícího naději na bohatou kořist, jeho rychlé vydrancování a následný ústup dříve, než mohli přepadení zmobilizovat své síly k obraně. Není vyloučeno, že byly použity i při přepadení a obležení Konstantinopole v roce 860. Celá akce tak opravdu nemusela trvat déle než týden, tím spíše, že se útočníci osobně přesvědčili o nedobytnosti proslulých konstantinopolských hradeb. To bylo nejspíše reálnou příčinou konce „Božího hněvu“ a záchrany byzantské metropole na Bosporu.

Patriarcha Fótios vkládá do moře roucho Bohorodičky, aby rozpoutal bouři, a zažehnal tak útok ruských lodí na Konstantinopol, freska ze 17. století.

Dáme-li přednost svědectví ctihodného patriarchy Fótia před vyprávěním ruského letopisce, píšícího více než dvě stě let po prvním historicky známém nájezdu Rusů (Fótiem nazývaných Skythové) na Konstantinopol, nezbývá nám než se spokojit s informací, že se roku 860 objevil před branami města nečekaný nepřítel ze severu, který zle zpustošil nechráněná předměstí, ale po nějaké době,

obtížen bohatou kořistí, opět odtáhl. Pokud připustíme, že tradice na Rusi uchovala do jisté míry reálnou vzpomínku na tuto událost, získá příběh o prvním ruském tažení proti Konstantinopoli mnohem barvitější podobu. Předpokladem však je, že přijmeme hypotézu, že Rurikova varjažská družina přišla do východní Evropy ještě před rokem 862 a usídlila se na jistou dobu v Ladoze, odkud byl Rurik později pozván vládnout kmenům sídlícím v okolí budoucího Novgorodu. Někteří z jeho družiníků – vedení Askoldem a Direm – „si vyžádali, aby mohli plout k Cařihradu", a vydali se po Dněpru na jih. Po klidné plavbě kolem západního pobřeží Černého moře přepadl tento varjažský oddíl, nepochybně posílený o další bojovníky z východní Evropy, byzantské hlavní město a vyvolal u jeho obyvatel značné zděšení, znásobené nepřítomností císaře Michaéla III. a jeho vojska ve městě. Po ukončení nájezdu se varjagové vrátili do středního Podněpří a zmocnili se opevněného Kyjeva, který zahlédli již cestou k jihu a který mohl posloužit jako vhodné nástupiště pro další loupežné nájezdy i obchodní výpravy do Černomoří. Pokud došlo k přepadení Konstantinopole nejpozději v červnu 860, jak dosvědčuje první Fótiovo kázání, mohli Askold a Dir začít vládnout v zemi Poljanů někdy v té době, kdy se Rurikovi dostalo pozvání vládnout na severu, to znamená roku 862. Autor *Povesti vremennych let* se tak mýlil především v časové souslednosti událostí – ovládnutí Kyjeva nepředcházelo, nýbrž následovalo přepadení Konstantinopole, ke kterému došlo již roku 860, nikoliv až o šest let později.

Nemůže být pochyb o tom, že bohatá byzantská říše lákala Rusy, kteří se usadili v Kyjevě, k výbojům. Kromě toho, že se zde přímo nabízela možnost získat bohatou kořist, se postupně prosadila také snaha zajistit dobré podmínky pro tranzit. Cílem pustošivých loupeživých nájezdů bylo zpočátku především západní pobřeží Černého moře, kam varjagové zřejmě pronikli ještě dříve, než zaútočili na Konstantinopol, to znamená v rozmezí let 839, kdy máme svědectví o přátelských vztazích neznámého krále – kagana Rhosů s byzantským císařem Theofilem, až 860. Existují určité útržkovité zprávy, že v tomto období napadli města Amastris na jižním pobřeží Černého moře a Sugdáiu[113] na Krymu.

Podle pozdějšího výkladu Pokračovatele Theofanovy kroniky se nedlouho po nájezdu z roku 860 objevili na císařském dvoře v Konstantinopoli vyslanci Rusů a žádali o pokřtění.[114] Formující se byzantsko-ruské vztahy dostaly

[113] Ve slovanských pramenech Surož, dnes město Sudak na Krymu.

[114] Theopfanes Continuatus, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Tomus 109, ed. Jacques-Paul Migne, Parisiis 1863, s. 209–212.

Rurik povolil Askoldovi a Dirovi táhnout ke Konstantinopoli, *Radziwillský letopis*, 15. století.

Varjagové před Konstantinopolí – loď na kolesách, *Radziwillský letopis*, 15. století.

nový rozměr. Roku 867 zaslal Fótios všem východním patriarchům sídlícím v Alexandrii, Antiochii a Jeruzalémě encykliku, v níž jim oznámil, že „nejen celý starobylý národ [Bulhaři, pozn. autora] vyměnil svoji někdejší bezbožnost za víru v Krista, ale také ten, o kterém se opakovaně mluví, že krutostí a touhou prolévat krev předčí všechny ostatní, a který se nazývá Rus: ti nyní poctivě vyznávají pravou víru v Krista … přijali také pastýře a projevují vřelý zájem o křesťanské učení".[115] Konstantinopolský patriarcha dále psal, že Rusové byli pokřtěni, a dokonce mají vlastního biskupa, to znamená církevní organizaci. Z jeho listu se však nedozvíme nic o tom, jak jejich christianizace probíhala, kdo ji inicioval a koho pojmem Rus v tomto případě označil. Pokusme se najít na tyto otázky uspokojivou odpověď.

Pokud se pro pozdější dobu, kdy varjažští kupci přijížděli do Konstantinopole za obchodem, předpokládá, že byli oslněni velkolepostí křesťanských svatostánků, a proto se nechali pokřtít, nelze nic takového spojovat s ruským nájezdem

[115] Encyklika epistola ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Tomus 102, ed. Jacques-Paul Migne, Turnholti 1900, sl. 735–738.

v roce 860. Drancující „divoká chátra" neměla zájem ani čas obdivovat se kráse byzantských chrámů, ostatně útočníci vůbec nepronikli za městské hradby. Co potom mohlo Rusy přimět, aby vyslali do Konstantinopole své poselstvo a požádali o křest? Když neuspěli v Byzanci jako válečníci, přišli sem brzy poté jako obchodníci. Navázání obchodních vztahů jim umožnilo seznámit se s životem v byzantských městech i s křesťanstvím, o které mohli projevit vzápětí zájem. Následovalo vyslání mise, o němž píše Pokračovatel Theofanův, pokud se ovšem jeho informace zakládá na pravdě.

Neméně důležitá je také druhá strana mince. Právě v období Fótiova patriarchátu byla pro byzantskou církev charakteristická její misijní činnost, jež byla zároveň využívána k diplomatickým účelům. Byl to pravděpodobně ruský vpád roku 860, co inspirovalo patriarchu Fótia k myšlence zaměřit se na misijní práci u pohanských nepřátel říše, a to nejen u Rusů, ale především u Bulharů. V době, kdy se Byzanc snažila zajistit bezpečnost svých hranic a šířit mocenský vliv také jinými než vojenskými prostředky, se křesťanské misie měly stát jednou z důležitých součástí diplomacie.[116] Přijetí ortodoxie a řecké vzdělanosti vytvářelo ideologickou vazbu christianizované země na východní říši, a připravovalo tak podmínky pro její začlenění do církevní organizace, v jejímž čele stál konstantinopolský patriarcha.

Bezprostředně po odražení nájezdu Rusů, ještě na podzim 860, bylo vysláno poselstvo do chazarské říše. V jeho čele stály dvě vynikající osobnosti té doby, Konstantin Filozof, který patřil mezi přední vzdělance z Fótiova okruhu a osvědčil se při různých diplomatických posláních, a jeho bratr Methodios. Jejich úkolem bylo v první řadě obnovit spojenectví Byzance s Chazary a orientovat ho proti Rusům. Čím byli pověřeni v duchovní oblasti, není přesně známo. Rusové na dolním Dněpru tak byli vystaveni tlaku ze strany byzantské říše a také jejího spojence Chazarů. Mohli proto dát přednost navázání přátelských vztahů s Byzancí a vypravit k císaři poselstvo, čehož patrně využil patriarcha Fótios k vyslání misionářů. Těm se podařilo získat část Rusů pro křesťanství, a tak mohlo být již v roce 864 nebo krátce poté založeno na Rusi biskupství a později vystavěn nejstarší dřevěný chrám, zasvěcený proroku Eliášovi.

Vraťme se nyní k otázkám, jež vyvolal text Fótiovy encykliky z roku 867. Podle mého názoru je pravděpodobnější, že iniciativa k prvotní christianizaci Rusů

[116] Připomeňme, že v té době byli vypraveni z Byzance na Velkou Moravu Konstantin s Metodějem.

Údajná Olegova mohyla v blízkosti Staré Ladogy.

vyšla z Byzance, a to od samotného patriarchy. Stalo se tak nedlouho poté, co se Byzantincům podařilo christianizovat Bulhary a také kdy byla vypravena misie na Velkou Moravu. V dané chvíli byla *Rhósy* přijata příznivě, ať už proto, že měli zájem o obchodní kontakty, nebo tak chtěli eliminovat nebezpečí, jež plynulo ze spojenectví byzantské říše s Chazary. Jak bylo obvyklé, přijala křest nepochybně především vládnoucí garnitura, to znamená kyjevský kníže – náčelník se svojí družinou, která se od této chvíle odlišovala od ostatního obyvatelstva již nejen svým jazykem, ale také z hlediska vyznání.

Povesť vremennych let označuje jako tehdejší vládce Kyjeva varjažské náčelníky Askolda a Dira, s nimiž také spojuje první ruský nájezd na Konstantinopol. Pokud skutečně žili, mohli to být právě oni, koho pokřtili byzantští misionáři, vyslaní Fótiem. V každém případě můžeme konstatovat, že konstantinopolský patriarcha Fótios se v šedesátých letech 9. století zasloužil o to, že „národ, který se nazývá Rhós", přijal křesťanství a že šlo nejspíše o švédské varjagy, kteří se pohybovali v prostoru východní Evropy. Letopisná tradice nám Askolda a Dira

dochovala jako křesťany. Podle *Povesti* byl nad Askoldovým hrobem postaven chrám sv. Mikuláše, zatímco Dir, později uctívaný na Rusi jako mučedník, našel místo posledního odpočinku u chrámu sv. Ireny.[117] O jejich přijetí křtu a prvním pokusu o christianizaci Rusů však nejstarší ruští letopisci zřejmě nic nevěděli. Oleg zůstal pohanem, proto bylo po jeho příchodu do Kyjeva šíření křesťanství zastaveno a formující se církevní organizace zanikla včetně biskupství, či dokonce arcibiskupství. To bylo logickým důsledkem skutečnosti, že křesťanští vládcové padli za oběť mocenským změnám.

Obraťme nyní pozornost k jiným stránkám Olegova panování. V době, kdy se zmocnil Kyjeva, byl podle slov autora *Povesti* regentem za nezletilého Rurikova syna Igora, jenž měl být v době smrti svého otce „ještě velmi malé dítko". V tomto sdělení se skrývá značný časový rozpor. Oleg poté panoval v Kyjevě celých třicet let, od roku 882 do roku 912, kdy zemřel. To by znamenalo, že Igor po svém dosažení dospělosti vládu nepřevzal, ale kyjevským knížetem se stal teprve po Olegově smrti, kdy mu bylo přinejmenším čtyřiatřicet let.

Poněkud jinak líčí vazbu mezi nimi *Novgorodský letopis* mladší redakce. Oleg a Igor jsou zde logičtěji představeni jako vrstevníci: Igor byl Rurikův syn, a když dospěl, stal se odvážným a moudrým mužem a těmito vlastnostmi oplýval také jeho vojvoda Oleg. Tito dva muži spolu táhli po Dněpru a zmocnili se Kyjeva. Poté se zde Igor ujal vlády a s ním tu byli varjagové i Slověné, kteří se nazývali Rusí.[118] Naznačuje snad letopisec, že Igor vládl na jihu rodícího se ruského státu, zatímco Oleg spravoval jako jeho zástupce původní Rurikovy državy na severu? Nebo byl Oleg, jehož znají pouze nejstarší ruské letopisy, skutečně jen smyšlenou postavou?

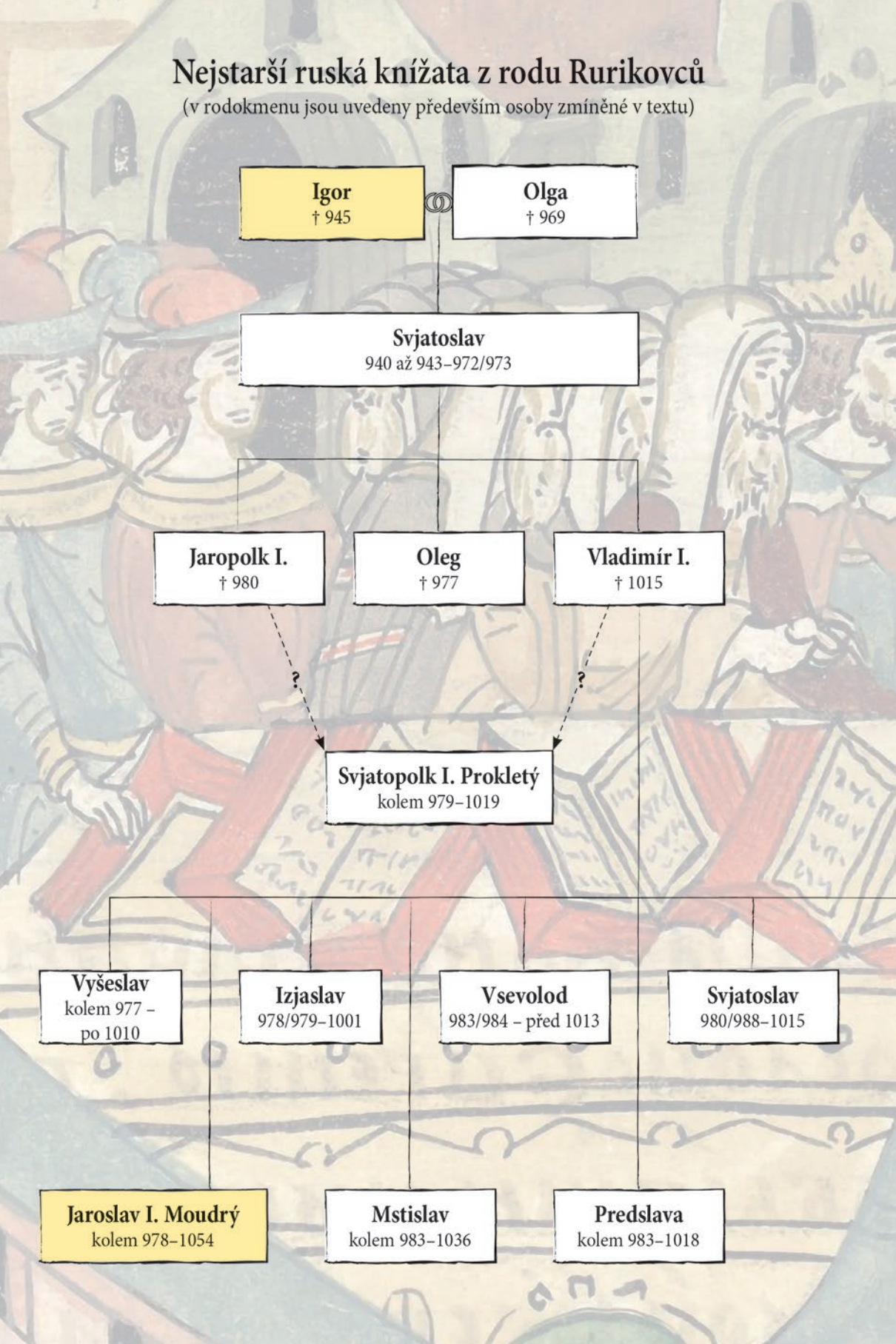
Mohlo to však být ještě jinak. Připusťme, že Oleg opravdu žil, ostatně letopisec věděl o jeho panování mnohem více než o činech Igorových. Na druhé straně však zvažme možnost, že neměl nic společného s Igorem, který začal vládnout až poté, co Oleg zemřel, nebo přinejmenším opustil před svojí smrtí Kyjev. K moci se nedostal jako Rurikův syn, ale protože byl představitelem nové mocenské skupiny, formující se z místních urozených kruhů severského původu. Docela dobře mohl být synem varjaga a slovanské ženy, což podle H. Rüsse dokazuje skutečnost, že Igorův syn byl pojmenován slovanským

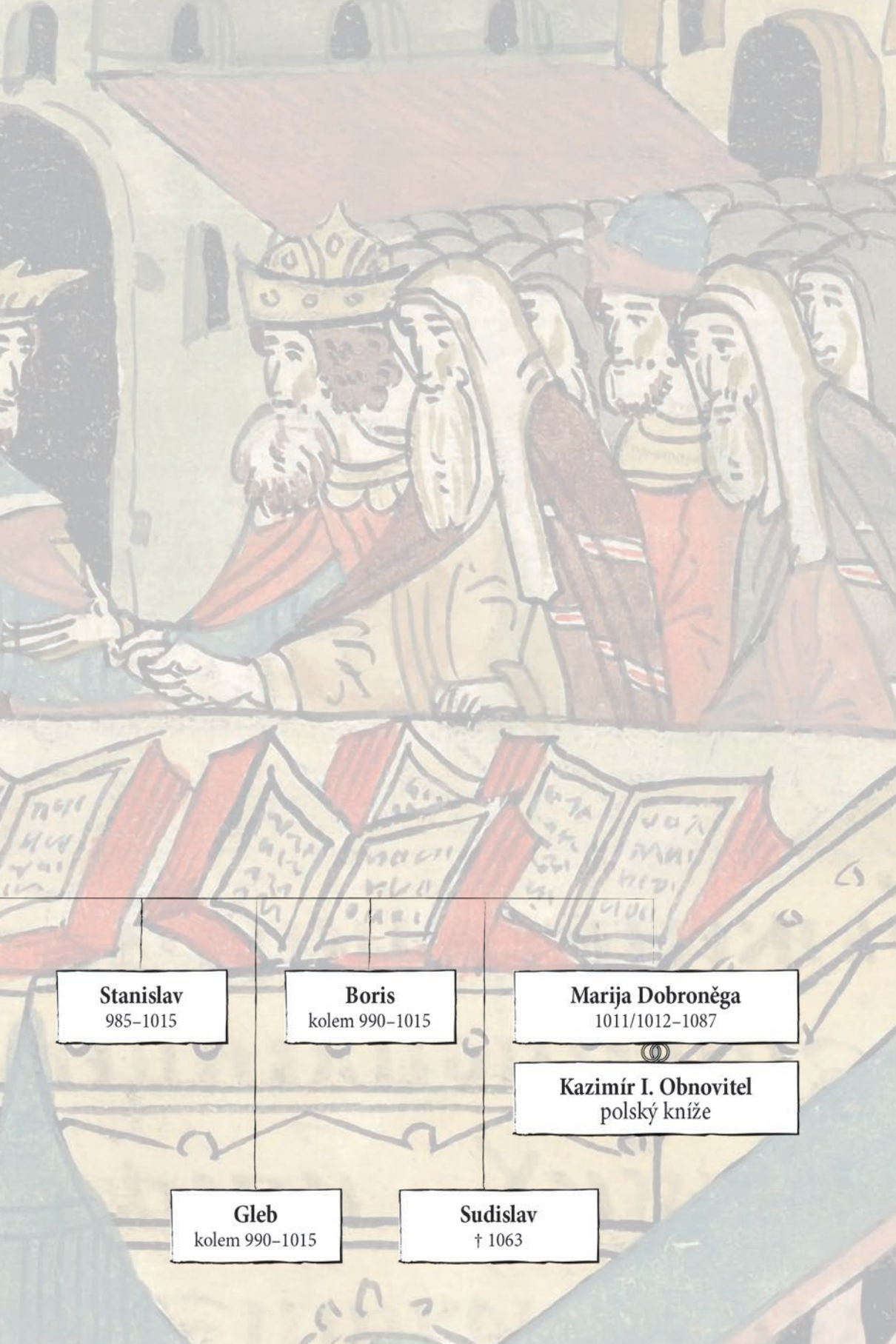
[117] Povesť…, s. 14; Vyprávění…, s. 58; Novgorodskaja pervaja letopis mladšeho izvoda (Komissionyj spisok), s. 107.

[118] Tamtéž.

Nejstarší ruská knížata z rodu Rurikovců

(v rodokmenu jsou uvedeny především osoby zmíněné v textu)

Stanislav
985–1015
Boris
kolem 990–1015
Marija Dobroněga
1011/1012–1087
Kazimír I. Obnovitel
polský kníže
Gleb
kolem 990–1015
Sudislav
† 1063

jménem Svjatoslav.[119] To by ovšem znamenalo, že rurikovský původ byl Igorovi připsán teprve dodatečně a že právě on stál na počátku nejstarší ruské dynastie, označované jako Rurikovci.

Toto tvrzení v žádném případě nesnižuje význam Olega jako zakladatele původního ruského státu. V *Povesti* je líčen jako schopný vojevůdce i vládce, a to mnohem plastičtěji než jeho nástupce. Do popředí vystupují především dvě sféry jeho působnosti. Na jedné straně sjednotil oblasti na severním okraji východoslovanského areálu, kde vybírali daně varjagové, se zemí Poljanů, tributárně závislých na Kyjevu, a poté rozšířil placení tributu na další slovanské kmeny v jižní části Východoevropské roviny. Na druhé straně podnikl tažení proti Konstantinopoli a uzavřel s byzantským císařem první historicky známou rusko-byzantskou smlouvu.

Postupné podmaňování východních Slovanů varjažskými náčelníky muselo neodbytně vést k jejich konfrontaci s Chazary, kteří vybírali daně od Poljanů, Severjanů, Radimičů a Vjatičů v jižní a východní části východoslovanského osídlení. S příchodem Askolda a Dira do Kyjeva padla tributární závislost Poljanů, za vlády Olega se z chazarského vlivu vymanili Severjané a Radimiči, na což Chazaři zareagovali v letech 875 až 900 blokádou obchodu se stříbrem. K přímému vojenskému konfliktu však nedošlo, neboť chazarská říše měla již delší dobu vážné problémy s Pečeněhy. Současně se musela bránit loupeživým vpádům dalších varjagů, takže již nebyla s to poskytovat závislému slovanskému obyvatelstvu ochranu proti nomádským nájezdům ze stepí. Tu jim nyní nabízeli právě varjagové a odměnou požadovali placení tributu. Dávky, které dosud plynuly do Itilu, se začaly přivážet do Kyjeva. Zpočátku jen tributárně závislé oblasti byly postupně začleňovány do utvářejícího se ruského státu. Kyjevští vládci přijali titul kagan, čímž dávali najevo, že panovnická moc byla přenesena z Chazarů na Rusy, a legitimizovali tak svoji vládu.

Roku 907 podnikl Oleg podle vyprávění *Povesti vremennych let* tažení, jehož cílem bylo dobýt Konstantinopol. „Ruské" vojsko, které se tehdy do Byzance vypravilo, bylo prý značně početné. Plavilo se na dvou tisících lodí, z nichž každá měla být obsazena čtyřiceti bojovníky, a ještě další se měli přepravovat na koních. Kromě varjagů se výpravy zúčastnili také Slované a příslušníci baltských a finských etnik. Olegovo vojsko vyplenilo konstantinopolská předměstí, vypálilo zdejší paláce a chrámy a pozabíjelo mnoho místních obyvatel.

[119] RÜSS, H., Das Reich…, s. 289.

K přímému střetu s byzantskou armádou však nedošlo. Když Oleg přikázal zhotovit kolesa a chystal se na nich přetáhnout lodě přes pevninu do Zlatého rohu, vnitřního konstantinopolského zálivu, jehož břehy nebyly chráněné tak důkladnými hradbami jako město, císař León VI. se rozhodl, že bude s Rusy jednat o míru a poslal k nim své vyjednavače. Poté došlo k uzavření rusko-byzantské dohody, jíž Rusové dosáhli významného úspěchu. Jednak měli získat bohatý tribut ve výši 24 tisíc hřiven stříbra (dvanáct hřiven pro bojovníky na každé lodi) a další pro města, kde vládla jednotlivá knížata, podřízená Olegovi. Dále byla ruským kupcům udělena značná privilegia pro obchodování v Konstantinopoli. Mezi nejdůležitější patřilo, že nemuseli platit cla, měli právo být po dobu šestiměsíčního pobytu v hlavním městě zásobováni potřebnými potravinami a vínem včetně zaopatření na zpáteční cestu a získat ubytování vně městských hradeb u chrámu a přístavu sv. Mamase. Podmínkou bylo, že do města nepřijde najednou více než padesát lidí, a to neozbrojených a pouze v doprovodu byzantského úředníka.[120]

Někteří badatelé jsou však značně skeptičtí a pochybují jak o existenci této smlouvy,[121] tak o historické autentičnosti Olegovy výpravy.[122] Za pravdu je jim třeba dát v tom, že letopisné údaje o velikosti ruského vojska, které se plavilo roku 907 proti Konstantinopoli, jsou značně přehnané a že není možné je nikde ověřit, neboť byzantské prameny se o této výpravě vůbec nezmiňují. Domnívají se proto, že šlo zřejmě o tažení mnohem menšího rozsahu, než jak ho líčí ruský letopisec, a že tato akce nebyla příliš úspěšná, nebo že se dokonce vůbec neuskutečnila, protože v opačném případě by byzantští autoři nepochybně zaznamenali, že Konstantinopol byla ohrožena tak hrozivým kontingentem nepřátel. Pokud by však Oleg roku 907 do Byzance skutečně netáhl, jaký důvod by měli císaři León VI. a Alexandr, aby s ním dohodli smlouvu, vyplatili Rusům vysoký tribut a obdarovali je bohatými dary? Co by vedlo naopak Olega, aby o čtyři léta později vyslal do Konstantinopole znovu své vyjednavače a uzavřel s císaři další, podle diplomatických pravidel řádně sepsanou a ratifikovanou smlouvu? Proč by měla být výprava z roku 907 fikcí, neboť se nám o ní nezachovalo žádné

120 Povesť…, s. 17; Vyprávění…, s. 63.

121 Podrobný rozbor smlouvy SACHAROV, Andrej Nikolajevič, *Diplomatija drevněj Rusi. IX–pervaja polovina XV*, Moskva 1980, s. 84–146.

122 KARPOZILOS, Apostolos, Ros-dromity i problemy pochoda Olega protiv Konstantinopolja, in: *Vizantijskij vremennik*, Tom 49, 1988, s. 112–118.

svědectví v řeckých pramenech, a naopak se měla uskutečnit jiná v roce 911, o níž neinformují ani ruské letopisy?

Mezi nejvýznamnější zastánce názoru, že k Olegově výpravě proti Konstantinopoli v roce 907, o které se kromě *Povesti* zmiňuje ještě jeden pramen chazarského původu,[123] skutečně došlo, patří významný byzantolog, ruský emigrant Georgij Ostrogorski,[124] ruský medievalista Gennadij Grigorjevič Litavrin[125] nebo řecká slavistka českého původu Jana Malingoudi.[126] Důsledkem tohoto tažení bylo jednání před branami Konstantinopole a uzavření ústní rámcové dohody, na jejíž potvrzení zatím nebyl vyhotoven diplomatický dokument se všemi protokolárními náležitostmi.[127] Její obsah známe jen v útržkovité podobě, v jaké byla zařazena do *Povesti*. Nabízí se proto vysvětlení, že to, co bylo dohodnuto roku 907 pouze ústně, bylo písemně potvrzeno smlouvou z roku 911. Tomu nasvědčuje i věta, že šlo o „upevnění a potvrzení dlouholetého přátelství, které panuje mezi křesťany a Rusy". Roku 911 (v *Povesti* byl chybně uveden letopočet 912) poslal Oleg na císařský dvůr do Konstantinopole „své muže, aby uzavřeli mír a dojednali smlouvu", což se také stalo. Smluvní dokument byl vyhotoven ve dvou exemplářích, a to v řeckém jazyce a v překladu do jazyka smluvního partnera, jak bylo v Byzanci zvykem. Na řecký originál přísahal na kříži císař León VI., druhý stvrdili po pohanském způsobu ruští vyslanci, kteří zastupovali „velikého knížete Olega a jemu podřízená knížata a bojary".[128]

Smlouva z roku 911 představuje nejstarší známý rusko-byzantský smluvní dokument. Její text se nedochoval v řeckém originálu, ale v překladu do církevní slovanštiny, který byl vložen do *Povesti vremennych let*. Je nejstarší součástí tohoto ruského letopisu a zároveň nejstarším na Rusi dochovaným kompletním textem diplomatického dokumentu. Překlad smluvní listiny byl proveden značně neobratně, což velmi ztěžuje pochopení obsahu textu a jeho interpretaci. To platí také o dvou dalších rusko-byzantských smlouvách, sjednaných v 10. století

123 GKANTZIOS DRÁPELOVÁ, Pavla, Křest kněžny Olgy z hlediska byzantských misií, in: *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska: portréty*, Červený Kostelec 2009, s. 21.

124 OSTROGORSKI, Georg, L'expedition du prince Oleg centre Constantinople, in: *Annales de l'Institut Kondakov*, Tom. XI, 1940, s. 47–62.

125 LITAVRIN, G. G., Vizantija…, s. 63–64.

126 MALINGOUDI, Jana, *Die russisch–byzantinische Verträge des 10. Jhds. aus diplomatischer Sicht*, Thessaloniki 1994, s. 103–104, 107; MALINGUDI, Jana, Russko-vizantijskije dogovory *v X. v. v* svetě diplomatiki, in: *Vizantijskij vremenik*, Tom 56, 1995, s. 77–82.

127 MALINGOUDI, Jana, Die russisch–byzantinische Verträge des 10. Jhds. aus rechthistorischer Sicht. Ein erster Deutungsversuch, in: *Byzantinoslavica*, Vol. 58, 1997, s. 234.

128 Povesť…, s. 17; Vyprávění…, s. 64, 66–68.

(v letech 944 a 972), které se rovněž dochovaly pouze v ruské letopisné tradici, nikoli v pramenech byzantské provenience.

Text smlouvy byl koncipován podle vzoru byzantských kancelářských protokolů a právních norem. Kromě závazku Rusů zachovávat vůči Byzanci mír, obsahuje ustanovení běžná pro normy mezinárodního práva, podle nichž byly koncipovány pozdější známé byzantské smlouvy s Rusy i s jinými národy. Jsou zde například stanoveny sankce pro případ, že by ruští kupci byli okradeni, zraněni nebo zabiti, řešila se dědická práva, pokud by během zdejšího pobytu zemřeli, počítalo se s možností ztroskotání jejich lodí, vyplacení válečných zajatců či uprchlých otroků a stanovila se pravidla pro případ vstupu Rusů do byzantských služeb.

Smlouva s Byzancí z let 907– 911 byla pro ruskou stranu nesmírně výhodná. Hartmut Rüss předpokládá, že obdobná práva získali současně také byzantští obchodníci v Kyjevě a že císařští vyjednavači měli jistě na zřeteli nejenom to, aby do budoucna předešli případnému dalšímu nájezdu, jejž by mohly vyvolat konflikty plynoucí z pohybu lidí i zboží, ale také aby smlouva přispěla k rozvoji ekonomických kontaktů mezi Byzancí a jejím novým sousedem.[129] To však vyvrací Malingoudi, která jednak poukazuje na to, že se žádný pramen nezmiňuje o tom, že by byzantští kupci pravidelně navštěvovali Rus, jednak uvádí, že ve středověku nebylo možné zajistit platnost práva jednoho státu v jiné zemi.[130]

[129] RÜSS, H., Das Reich…, s. 287–288.

[130] MALINGOUDI, J., Die russisch–byzantinische Verträge dej 10. Jhds. aud rechthistorischer Sicht…, s. 235.

Budování starého ruského státu

Krátce po uzavření smlouvy s Byzancí Oleg zemřel a vlády v Kyjevě se časem ujal Igor. Na rozdíl od předešlých knížat je jeho postava doložena nejen v *Povesti,* ale také v dalších pramenech, například v pracích Igorova současníka Konstantina VII. Porfyrogennéta, který ho označuje jako ruského vládce – *archonta*,[131] nebo dalšího byzantského autora Leóna Diakona, který psal koncem 10. století.[132] Zmiňuje se o něm také císařský diplomat Liutprand z Cremony.[133]

Letopisec informuje především o třech událostech Igorovy vlády: vleklých konfliktech s Drevljany, příchodu Pečeněhů, kteří byli vytlačeni z východních oblastí chazarského kaganátu do stepí v severozápadním Černomoří, a taženích proti Byzanci, jejichž výsledkem bylo uzavření další rusko-byzantské smlouvy. To znamená, že Igor navázal na politické směřování svého předchůdce, na jedné straně vybíral daně od podmaněných kmenů, na druhé straně se snažil vést aktivní politiku ve vztahu k Byzanci.

Problémy s Drevljany začaly na samém počátku Igorovy vlády. Dosud samostatní a zřejmě do jisté míry politicky organizovaní Drevljané se pravděpodobně pokusili využít Olegovy smrti a setřást tributární závislost na Kyjevu. Igor proti nim vytáhl, porazil je a daně jim ještě zvýšil. Znovu se s Drevljany střetl na konci své vlády, kdy se mu neúměrně vysoký finanční požadavek stal osudným.

Ve stepích mezi ústími řek Dunaje a Donu, v oblastech osídlených slovanskými Tiverci a Uliči, se objevili koncem 9. století Pečeněhové a stali se bezprostředními sousedy formujícího se ruského státu. Zpočátku nebyly vzájemné vztahy nepřátelské, ale to se brzy změnilo, protože kočovníci operující kolem dolního toku Dněpru brzy zjistili, jak bohatá kořist se jim ve zdejších obchodních centrech, nechráněných žádnou přirozenou hranicí, nabízí, a svými

---

131 CONSTANTINI PORPHYROGENITI De administrando imperio…, sl. 169–170.

132 LEONIS DIACONI Historia, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Tomus 117, ed. Jacques Paul Migne, Turnholti 1894, sl. 813–814, 865–866.

133 LIUTPRANDI episcopi CREMONENSIS Antapodosis, in: *Monumenta Germaniae Historica, SS Rerum Germanicarum*, Tomus 41, ed. Joseph Becker, Hannover – Leipzig 1915, s. 137–138.

FORMOVÁNÍ RUSKÉHO STÁTU
VJATIČI
raněstředověká společenství a kmeny
území kontrolované z Kyjeva do poloviny 10. století
území připojená k ruskému státu ve druhé polovině 10. století a počátkem 11. století
JEMI
SUOMI
KARELOVÉ
Severní Dvina
Oněžské jezero
ČUDOVÉ
Ladožské jezero
VEPSOVÉ
Ladoga
Bělozersk
IŽOROVÉ
VOTOVÉ
MARIJCI
Baltské moře
ESTOVÉ (ČUDOVÉ)
Novgorod
Vjatka
Kama
Čudské jezero
ILMENŠTÍ SLOVĚNÉ
Jaroslavl
LIVONCI
Pskov
Rostov
MERJANÉ
Volha
KUROVÉ
LATGALOVÉ
Západní Dvina
KRIVIČI
Volha
Suzdal
Oka
VOLŽSKÉ BULHARSKO
MUROMCI
Murom
POLOČANÉ
ŽMUDÍNI
MEŠČEROVÉ
LITEVCI
Polock
Němen
PRUSOVÉ
Smolensk
VJATIČI
MORDVINI
Volha
JATVĚGOVÉ
RADIMIČI
Visla
DREGOVIČI
Dněpr
Don
Turov
Ljubeč
SEVERJANÉ
VOLYŇANÉ
DREVLJANÉ
Černigov
Iskorostěn
Vladimir Volyňský
Kyjev
POLJANÉ
Perejaslavl
Dněpr
PEČENĚHOVÉ
Don
MAĎAŘI
Sarkel (Belaja Veža)
Jižní Bug
TIVERCI
ULIČI
Prut
Dněstr
CHAZARSKÝ KAGANÁT
Azovské moře
Bělgorod
Dunaj
Tmutarakaň (Tamarcha, byz.)
Chersonésos (byz.)
Černé moře
S
0
200
400
600 km

kořistnickými nájezdy narušily tradiční obchodní cestu *iz varjag v greki*.[134] Podle *Povesti* došlo k první srážce Rusů s Pečeněhy v roce 920.

Roku 941 zaútočil Igor proti Konstantinopoli, a porušil tak dosud platnou rusko-byzantskou smlouvu, na jejímž základě Byzanc zřejmě dosud platila Rusům tribut a Rusové jí naopak poskytovali čas od času vojenskou výpomoc prostřednictvím žoldnéřů, kteří sloužili v byzantském vojsku, jak dosvědčuje Konstantin Porfyrogennétos. Roku 941 šlo o pouhý nájezd knížecí družiny, během něhož byly ruské lodě spáleny pod hradbami města takzvaným řeckým ohněm. Poté se prý Igor vrátil do Kyjeva, jak uvádí letopisec, zatímco ti z jeho bojovníků, kteří unikli zkáze, vydrancovali podle byzantských pramenů Bithýnii na severním pobřeží Malé Asie a nakonec byli poraženi na moři.

O tři léta později prý Igor shromáždil k novému nájezdu na Konstantinopol mohutné varjažsko-slovanské vojsko a najal Pečeněhy, kteří ji měli současně napadnout z pevniny. Císař Roman I. Lakapénos se o tažení Rusů dozvěděl od Bulharů a od obyvatel Chersonésu a poslal jim vstříc svoje vyjednavače, kteří měli znovu ustanovit mír. Někteří badatelé opět pochybují, že roku 944 skutečně k druhému Igorovu tažení proti Konstantinopoli došlo, a domnívají se, že jednání o uzavření nové smlouvy s ruským knížetem zahájil císař Roman I. již po jeho vpádu v roce 941,[135] to znamená, že se v podstatě opakovala situace z let 907 a 911. Výsledkem jednání bylo uzavření nové smlouvy,[136] jež sice byla obdobou předešlé dohody z roku 911, nicméně její podmínky byly výhodnější pro Byzanc a Rusy v mnohém omezovaly. To v podstatě potvrzuje hypotézu, že se roku 944 již žádné další ruské tažení nekonalo a Byzantinci měli pro vyjednávání lepší podmínky, neboť Rusy předtím porazili, zatímco v prvním případě se snažili dohodnout s nepřítelem, který stál před branami Konstantinopole. Pokud chtěli ruští kupci nadále obchodovat na území impéria, museli mít na základě smlouvy z roku 944 stejně jako vyslanci doporučení ruského knížete, opatřené pečetí, platili clo a nesměli přezimovat v hlavním městě ani v ústí Dněpru. Pro vykoupení zajatců nebyly stanoveny reciproční podmínky – ruské straně bylo uloženo zaplatit větší sumu než Byzantincům. Jižní cíp Krymu, kde se nalézal

[134] Konstantin VII. Porfyrogennétos líčí, jak se vztahy mezi Rusy a jejich sousedy Pečeněhy vyvíjely. Kočovníci sice napadali Rus a pustošili ji, ale Rusové měli zájem žít s nimi v míru, protože u nich nakupovali koně, krávy a ovce, které sami nechovali. Kromě toho si nemohli dovolit vytáhnout proti svým nepřátelům nebo se plavit za obchodem, pokud jim hrozil útok ze strany tak silného nepřítele, jakým byli Pečeněhové. CONSTANTINI PORPHYROGENITI De administrando…, sl. 163–164.

[135] MALINGOUDI, J., Die russisch–byzantinische…, s. 35.

[136] Text smlouvy obsahuje Povesť…, s. 24–26; Vyprávění…, s. 73–78.

významný, ale nepříliš dobře chráněný Chersonésos, o nějž jevili Rusové stále větší zájem, byl prohlášen za zájmovou sféru byzantské říše a ruskému knížeti byla uložena povinnost poslat v případě nutnosti vojenský oddíl na obranu zdejší pevnosti před útoky nepřátel. Navzdory všem omezením však byli ruští kupci ve srovnání se všemi ostatními cizinci obchodujícími v Byzanci stále obdařeni zdaleka nejrozsáhlejšími výsadami.

Zabití Igora při vybírání daní u Drevljanů, *Radziwillský letopis*, 15. století.

Brzy po uzavření smlouvy s Byzancí se Igor rozhodl vytáhnout proti Drevljanům a uvalit na ně vyšší daně. Při jejich násilném vybírání byl roku 945 zabit. Podle *Povesti* byl Igorův jediný syn Svjatoslav v té době neplnoletý, proto se regentské vlády ujala jeho matka Olga. Tady se znovu musíme vrátit k pokulhávající chronologii *Povesti vremennych let*. Pokud by se Igor narodil nejpozději roku 879, kdy zemřel jeho údajný otec Rurik, a oženil se roku 903 s Olgou, pocházející z Pskova, bylo by mu v době, kdy zemřel, přinejmenším šestašedesát let a jeho žena by byla více než padesátiletá. Stěží by měli nezletilého syna, za něhož by Olga musela vládnout dlouhých sedmnáct let! Z těchto souvislostí lze proto předpokládat, že ovdovělá kněžna byla spíše mladšího věku, pro což by svědčila také délka její regentské vlády a aktivity, které během ní podnikla. Na druhé straně se zmiňuje byzantský císař Konstantin VII. Porfyrogennétos – ovšem jako jediný pramen –, že v době Igorovy vlády spravoval Svjatoslav Novgorod,[137] což by spíše svědčilo o opaku, nicméně jeho informace nemusely být přesné. Pro

[137] CONSTANTINI PORPHYROGENITI De administrando…, sl. 169–170.

nedostatek pramenů nám však nezbývá nic jiného než se smířit s tím, že tuto záhadu stejně jako řadu dalších uspokojivě nevyřešíme.

Olga se energicky ujala vlády a tvrdě potrestala Drevljany za vraždu svého muže. Nejprve přikázala pohřbít za živa posly drevljanského knížete Mala, kteří jí přišli jedním dechem oznámit, že zabili jejího muže, protože „loupil jako vlk", a zároveň jí nabídli, aby se provdala za jejich knížete Mala, neboť drevljanská „knížata jsou dobrá". Poté sama vypravila do země Drevljanů své vyslance, kteří měli vyřídit, že je se sňatkem svolná, a požádat, aby kníže vyslal do Kyjeva skutečně reprezentativní poselstvo, neboť jinak by ji Kyjevané z města nepropustili. Když se tak stalo, přichystala jim Olga podobný osud jako jejich předchůdcům – nechala je upálit v lázních. Doprovázena družinou, vydala se poté osobně do země Drevljanů, aby navštívila hrob svého muže. Přikázala nasypat nad ním mohylu a uspořádala na počest zemřelého vojevůdce tryznu. Následně pozvala nic netušící Drevljany na pitku, a když se opili, nechala jich pět tisíc pobít. Nicméně to nebylo vše. Kněžna se vrátila do Kyjeva, sebrala početné vojsko a vytáhla znovu proti Drevljanům. Porazila je, obsadila jejich „města" a uvalila na ně daně. Poté její bojovníci oblehli sídelní Iskorostěň. Obležení trvalo celý rok, ale nevedlo k žádnému výsledku. Obránci se nechtěli vzdát, protože se obávali pomsty za Igorovo zabití, ke kterému došlo nedaleko odsud. Po roce přišla na řadu znovu lest. Olga Drevljanům prozradila, že se jim za smrt svého muže již pomstila na jejich vyslancích, a dala velkoryse najevo, že teď už je na pořadu dne smíření, proto odtáhne nazpět a raději bude v drevljanské zemi dále vybírat daně. Nechtěla si však vzít tradiční kožešiny nebo med s odůvodněním, že teď, po dlouhém obležení, jich nemají Drevljané dostatek, ale požadovala, aby jí dali z každého dvora po třech holubech a po třech vrabcích. Obyvatelé Iskorostěni se zaradovali a požadované ptáky jí darovali. Olga nechala přivázat k jejich tělíčkům kousky síry a večer propustit ptáčata nazpět do města. Město vzplanulo, část jeho obyvatel uhořela a ti, kteří stačili utéci, byli pobiti nebo prodáni do otroctví. Kdo ušel záhubě, musel odvádět vysoké daně.

Temně dramatický příběh o kruté kněžně vdově, mstící se pomocí lstí a klamu nepřátelům, v sobě nepochybně skrývá historické jádro. Konkrétní vyprávění však získalo rysy pověsti, podobající se podle H. Rüsse germánským pohanským ságám, podle B. A. Rybakova ruským bylinám,[138] a proto jeho detaily můžeme

[138] RÜSS, H., Das Reich…, s. 293; RYBAKOV, B. A., Kijevskaja Rus…, s. 360.

sotva považovat za historicky věrné. Ve své podstatě reflektuje úsilí kyjevského centra připoutat k sobě jednotlivé slovanské celky pevnějšími vazbami, než byla dosavadní volná tributární závislost. Počátky tohoto směřování spadají do doby regentské vlády kněžny Olgy.

Materiální základnu formujícího se ruského státu tvořil dálkový obchod, založený na vybírání tributu v naturáliích od místních obyvatel. Konstantin VII. Porfyrogennétos ve své práci *De administrando imperio* vypráví, jak kyjevští vládci vytáhli každého roku v listopadu se svojí ruskou družinou na sever, aby tu vybrali takzvané *poluďje* v kožešinách, medu, ve vosku, v otrocích a zčásti také v penězích. V dubnu, když roztál led na Dněpru, se vraceli do Kyjeva, kde již bylo připraveno loďstvo, které pro ně během zimy postavili Slované z Novgorodu, ze Smolenska, z Ljubeče, Černigova a Vyšgorodu. Rusové si koupili nové lodě, rozbili staré monoxyly a přenesli na ně vesla a další výzbroj. Poté se v červnu vydali po řece na jih, aby odvezli získané zboží do obchodních center byzantské říše.[139] Důležitou zastávkou na této cestě byla Mesembria, a především Konstantinopol, kde obchodovali na základě smluv uzavřených v roce 911 a 944.

V polovině 10. století byl do tohoto zažitého koloběhu činností vnesen určitý systém. Na části území Rusi byly zavedeny *pogosty*, okrsky, z nichž byly vybírány daně v předem stanovené výši. Pokud zavítala do centra *pogostu* knížecí družina, místní obyvatelé ji museli zaopatřit obživou a vším potřebným. Pojem *pogost* byl odvozen právě od povinnosti hostit (*gosť* – host). Zároveň začala být vymezována knížecí doména – například třetina daní vybraných u Drevljanů byla určena pro kněžninu osobní potřebu a směřovala do její rezidence ve Vyšgorodu, zbylé dvě třetiny se odváděly do Kyjeva. Obyvatelstvo začalo časem plnit pro knížete speciální úkoly, chovalo například koně nebo dobytek, zabývalo se včelařstvím a sokolnictvím. Některé oblasti byly určeny jako knížecí honební nebo rybolovný revír.

Tyto změny byly nepochybně velmi důležité. Dosavadní nahodilý způsob vybírání *poluďje*, jímž kyjevský kníže uplatňoval svoje výsostná práva, často doprovázené zvůlí a násilím jeho družiníků, byl vystřídán zatím velmi jednoduchou organizací knížecí správy, již ovšem opět vykonávala družina. Postavení vládce se tak dostalo na stabilnější ekonomickou bázi a upevnilo se také po politické stránce. Jeho přímý vliv začal pronikat i do vzdálenějších oblastí, nacházejících se tak daleko od Kyjeva, že cesta mezi nimi trvala

[139] CONSTANTINI PORPHYROGENITI De administrando…, sl. 171–174.

Apoštol Ondřej přichází se svými učedníky k břehům Dněpru,
Radziwillský letopis, 15. století.

několik týdnů. V polovině 10. století, za vlády kněžny Olgy, se tak setkáváme se skutečnými počátky ruské státnosti.

Nejznámějším panovnickým činem kněžny Olgy bylo přijetí křtu a úmysl christianizovat Rus. Zatímco na počátku vlády ji letopisec vypodobnil jako nelítostnou pohanskou kněžnu, která pevně svírá otěže svěřené vlády, později, po přijetí křesťanství, je líčena jako moudrá a osvícená žena, pravá křesťanská vladařka. Po vzoru hagiografické literatury byla velebena nejen v *Povesti*, ale také v takzvané *Pochvale Olge*, která byla zřejmě původní legendou a vznikla v době, kdy Olga byla již uctívána jako svatá. „Zamilovala si Boha celým svým srdcem a celou svou duší […] Posvěcovala se všelikými dobrými skutky, ozdobila se almužnami: nahé odívala, hladové sytila, trpící utěšovala, chudé, vdovy a sirotky – všechny milovala a veškeré potřeby jim dávala s tichostí a láskou v srdci.“[140]

Připomeňme si, že Olžin křest nebyl prvním kontaktem ruského prostředí s křesťanstvím. To pronikalo na Rus v několika vlnách. Pomineme-li takzvanou ondřejovskou legendu, zachycenou v *Povesti vremennych let*, jež předpokládá, že prvním křesťanem, který podnikl cestu do východní Evropy, byl sám apoštol Ondřej,[141] byl nejstarší pokus o její christianizaci spojen s Fótiovou misijní činností. Ta zřejmě vedla k pokřtění kyjevských vládců Askolda a Dira a jejich nejbližšího okolí. Roku 882 se Kyjeva opět zmocnil pohanský vládce a nedávno založená církevní organizace zde nejspíše zanikla. Křesťanství však úplně potlačeno nebylo. Při obchodních i válečných výpravách do Byzance se Rusové setkávali s křesťanskou vírou stále znovu a někteří z nich ji přijali. Křesťanství tak začalo na Rusi pronikat do určitého okruhu obyvatelstva. Už v roce 911, když byla uzavírána první nám známá rusko-byzantská smlouva, věnoval císař León VI. Olegovým vyslancům relikvie a přikázal, aby byli obeznámeni s křesťanským vyznáním. Někteří z varjažských kupců, ohromení nádherou Konstantinopole a výstavností zdejších chrámů, zde nepochybně křest přijali,

[140] Český překlad textu *Pochvala Olge* in: LÁŠEK, J. B., Počátky…, s. 249. *Pochvala Olge* byla sepsána kolem roku 1007, kdy byly ostatky kněžny přeneseny z podnětu jejího vnuka Vladimíra I. do nově vybudovaného kamenného Desátkového chrámu v Kyjevě. Brzy poté začala být nejspíše uctívána jako světice. Později byla *Pochvala Olge* včleněna do textu *Pamjať i pochvala knjazju russkomu Vladimiru*. Důvodem mohla být snaha zdůraznit spojení mezi knížetem, o jehož kanonizaci se usilovalo, a jeho babičkou, která tehdy již byla uctívána jako světice, nebo – jak zdůrazňuje slovenský historik Martin Homza – nastínit představu dvojice prvních křesťanů, kteří jsou příbuznými a zároveň patrony vládnoucí dynastie a celé země, jež je typická i pro jiné kultury než ruskou (v českém prostředí jde o svatou Ludmilu a svatého Václava). HOMZA, Martin, St. Ol´ga: The Mother of All Princes and Tsars of Rus, in: *Byzantinoslavica,* Vol. 63, 2005, s. 136.

[141] TRÖSTEROVÁ, Zdeňka, Apoštol Ondřej a Rusko, in: *Opera Slavica*, Vol. 4, 1994, č. 3, s. 22–26.

Pohanští Rusové stvrzují smlouvu s Byzancí přísahou u modly Peruna,
Radziwillský letopis, 15. století.

jiní byli možná pokřtěni už ve Švédsku, kde se však nová víra prosazovala jen pozvolna stejně jako na Rusi. Nicméně rusko-byzantská smlouva z roku 944 je dokladem toho, že část varjagů a možná i Slovanů již nepochybně křesťany byla. Zatímco kníže Igor a ti z jeho poslů, navrátivších se právě z konstantinopolského dvora, kteří byli pohany, přísahali na smlouvu u modly Peruna, vykonali křesťanští poslové přísahu v kyjevském chrámu sv. Eliáše. Tak nás letopisec současně informuje nejen o tom, že v polovině 10. století byli mnozí varjagové křesťany, ale také, že v Kyjevě stál v té době chrám zasvěcený proroku Eliášovi, který zaujímal významné místo mezi světci, uctívanými slovanskými etniky v raných křesťanských dobách. Stavba byla pravděpodobně provedena ze dřeva a situována na místě, kde dnes stojí chrám stejného zasvěcení pocházející ze 17. století, to znamená v kyjevském Podolu, obývaném kupci a řemeslníky. Objekt však dosud nebyl archeologicky doložen.[142] Zajímavé je, že v *Povesti* je chrám sv. Eliáše označen jako *sobornaja cerkov*,[143] což by znamenalo, že se jednalo o hlavní chrám ve městě, kde existovaly ještě další křesťanské svatostánky. Arabský cestovatel a spisovatel al-Masúdí napsal počátkem čtyřicátých let 10. století ve svém obsáhlém díle *Akhbar az-Zamán* (*Novinky*), že Slované „mají své krále, z nichž někteří se hlásí ke křesťanství […], jiní však nemají žádné zjevené knihy a neřídí se žádnými náboženskými zákony. Jsou to nevědomí pohané, kteří o náboženských předpisech nic neznají. A takových je mnoho kmenů".[144]

Ruská knížata pokřtění dlouho vzdorovala. Teprve kněžně Olze, jediné panující ženě v dlouhém sledu rurikovských vládců, připadla významná úloha stát se prvním křesťanským panovníkem na ruském trůně. Podle tradice, dochované v ruských (*Povesť vremennych let*) i byzantských (kronika Ióanna Skylitzése z konce 11. století) pramenech,[145] byla Olga pokřtěna během svého pobytu na císařském dvoře v Konstantinopoli. „Roku 955 se Olga vypravila do řecké

142 Jonathan Shepard (BERENDOVÁ, Nora, [ed.], *Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*, Praha 2013, s. 369) se stejně jako Jana Malingoudi (*Die russisch–byzantinische Verträge des 10. Jhds. aus diplomatischer Licht*, s. 46–47) domnívá, že tento chrám sv. Eliáše stál v císařském paláci v Konstantinopoli. Podle mého názoru to však okolnosti uvedené ve smlouvě vylučují.

143 Povesť…, s. 26; Vyprávění…, s. 78.

144 MASÚDÍ, Bericht über die Slaven, in: *Arabische Quellen zur Christianisierung Rußlands*, ed. Peter Kawerau, Wiesbaden 1967, s. 11–12 (arabský originál a německý překlad); český překlad Abu l-Hasan ´Alí ibn al Husain AL-MAS´ÚDÍ, *Rýžoviště zlata a doly drahokamů*, Praha 1983, s. 273.

145 IOANNIS SCYLITZAE synopsis historiarum, in: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae – Series Berolinensis*, Vol. 5, ed. Ioannés Thurn, Berlin – New York 1973, s. 240.

Křest kněžny Olgy v Konstantinopoli, *Radziwillský letopis*, 15. století.

země a přijela do Cařihradu," vypráví letopisec. „Tehdy vládl císař Konstantin, syn Leónův, a když ho Olga navštívila, uviděl, že je velmi krásná a důvtipná, podivil se její moudrosti, a když s ní porozprávěl, řekl: ‚Hodna jsi, abys panovala s námi v našem hlavním městě.' A ona se nad tím zamyslela a odpověděla císaři: ‚Já jsem pohanka a jestli mě chceš pokřtít, tak mě pokřti sám; pokud nechceš, křest nepřijmu.' Císař s patriarchou ji tedy pokřtili. A byvše osvícena, radovala se duší i tělem […] Při křtu jí bylo dáno jméno Helena, jaké měla někdejší císařovna, matka Konstantina Velikého […] A po křtu ji císař pozval a řekl jí: ‚Chci si tě vzít za ženu.' Ona mu odpověděla: ‚Kterak si mě chceš vzít, když jsi mě sám pokřtil a nazval mě dcerou? Mezi křesťany to není dovoleno, vždyť to víš sám.' A císař řekl: ‚Přelstila jsi mě, Olgo!'"[146]

Toto legendární vyprávění v sobě skrývá řadu nesrovnalostí. Poukažme alespoň na jednu z nich, která je do očí bijící. Konstantin VII. zanechal osobně poměrně detailní svědectví o přijetí kněžny Olgy na císařském dvoře. Stalo se součástí jednoho z encyklopedických děl, která byla v té době v Byzanci velmi populární. Základní myšlenkou spisu *De ceremoniis aule Byzantinae*, který císař sám zpracoval, nebo přinejmenším nechal sestavit, byla snaha o uchování tradičních ceremoniálů, jež měly přispět k řádné správě říše a být zárukou její velikosti. Součástí této rozsáhlé příručky byly oficiální protokoly, pořizované během jednotlivých diplomatických návštěv. Není pochyby, že se v tomto případě jedná o svědectví z první ruky. Dozvídáme se z něj, kde se audience konala a jak probíhala a také kdo na ní byl přítomen. Následovala recepce, doprovázená zpěvem a divadelními vystoupeními, na níž byli pohoštěni a obdarováni „všichni vyslanci ruských knížat, lidé kněžny a její příbuzní spolu s kupci". Protokol zachytil i takový detail, jakým byl malý zlatý stůl, na němž se podával dezert, jenž byl servírován v pohárech, zdobených perlami a drahými kameny. Popsaná audience kněžny Olgy na císařském dvoře budí dojem velkolepé události.[147] Porovnáme-li ji však s dalšími slyšeními oficiálních návštěv, zjistíme, že se nevymykala běžnému ceremoniálu.

Zarážející ovšem je, že v tomto podrobném popisu chybí jakákoliv zmínka o tom, že vrcholem pobytu ruské kněžny v Konstantinopoli byl její křest. Mohl diplomatický protokol pominout tak stěžejní událost? Byla snad do předmětného díla zařazena pouze jeho část? Nebyla by potom nejzávažnější

146 Povesť…, s. 29–30; Vyprávění…, s. 83.

147 CONSTANTINI PORPHYROGENITI De cerimoniis aulae Byzantinae, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Tomus 112, ed. Jacques-Paul Migne, Turnholti, 1897, s. 1047–1054.

právě ta partie, která pojednává o tom, jak cizí panovník přijal křest z rukou konstantinopolského patriarchy a jeho kmotrem se stal sám císař? V každém případě není v *De ceremoniis* uvedeno, ani o čem spolu ruská kněžna a byzantský císař jednali (autorovi šlo přece především o dodržování tradičních ceremonií), ani ve kterém roce se návštěva Olgy v Konstantinopoli uskutečnila. Přitom letopočet popisované události hraje důležitou roli. Co víme, je, že Olžina první audience se konala ve středu 9. září, zatímco ke druhé došlo až v neděli 18. října. Uvedená data souhlasí s příslušnými dny v týdnu buď pro rok 946 nebo 957, nikoliv pro rok 955, uvedený v ruských pramenech. Historiky vedou tato fakta k různým hypotézám.[148] Většina badatelů přijímá názor, že letopočet 955 je chybný, neboť Olga se vydala do Byzance nikoliv v tomto roce, ale až o dvě léta později a nechala se zde pokřtít. To ovšem neřeší otázku, proč nebyl její křest zmíněn v *De ceremoniis.* Georgij A. Ostrogorski to vysvětluje tím, že kněžna byla skutečně pokřtěna již roku 955, ale v Kyjevě a teprve poté se vypravila do Konstantinopole.[149] Podle dalších badatelů navštívila byzantské hlavní město dvakrát. Ruský historik Michail Dmitrijevič Priselkov uvádí, že zde byla roku 955, kdy přijala křest, a vzápětí v roce 957, aby vyjednávala o založení samostatné církevní organizace na Rusi.[150] Také G. G. Litavrin píše o dvou Olžiných cestách do Byzance, z nichž první se odehrála roku 946 a druhá, spojená s křtem, v roce 954 nebo 955.[151]

Navzdory tomu, že neexistují žádné prameny, které by podpořily domněnku, že se Olga nechala pokřtít v Kyjevě, považuji to za pravděpodobnější. Křesťanství se za její vlády již do jisté míry na Rusi etablovalo, byť zatím pouze v soukromé sféře, takže kněžna s ním byla nepochybně dobře obeznámena. Prohloubení poznání jí mohla přinést návštěva v Konstantinopoli na samém počátku jejího panování, to znamená v roce 946. Audience, které se jí tehdy dostalo na císařském dvoře, byla popsána v *De ceremoniis*. Kněžna však nepřijela do Byzance proto, aby požádala o pokřtění, ale aby projednala záležitosti kolem

148 Autorem jedné z nejnovějších studií na toto téma je Michael FEATHERSTONE, Olga's Visit to Constantinople in De Cerimoniis, in: *Revue de Études Byzantines*, Vol. 61, 2003, s. 241–251.

149 OSTROGORSKIJ, Georgij Aleksandrovič, Vizantija i kyjevskaja knjaginja Olga, in: *To Honor of Roman Jakobson*, Vol. II, Hague – Paris 1967, s. 1458; DVORNÍK, František, *Byzantské mise u Slovanů*, Praha 1970, s. 272 nebo RÜSS, H., Das Reich…, s. 292–293.

150 PRISELKOV, Michail Dmitrijevič, *Očerki po cerkovno–političeskoj istorii Kijevskoj Rusi X–XII vv*., Sankt–Petěrburg 1913, s. 10–12.

151 LITAVRIN, G. G., Vizantija…, s. 208–209. Podle Aleksandra Vasiljeviče Nazarenka to však nelze na základě existujících pramenů ani dokázat, ani zamítnout. NAZARENKO, Aleksandr Vasilijevič, Kogda že jezdila knjaginja Olga v Konstantinopol?, in: *Vizantijskij vremennik*, Tom 50, 1989, s. 66–83.

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázku z knihy Velké ruské dějiny I**.**
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.